DR. W. S. UNGER

OUDE HUIZEN TE MIDDELBURG

70 AFBEELDINGEN MET EEN BESCHRIJVING

MET STEUN VAN HET MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN EN DE VEREENIGING TOT INSTANDHOUDING VAN OUDE GEBOUWEN TE MIDDELBURG
W. L. & J. BRUSSE'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ. ROTTERDAM

E. H. KOREVAAR HESSELING

KUNSTGESCHIEDENIS. Ruim 700 bladzijden in 2 kolommen gedrukt. Groot 4° formaat (25 bij 19 c.M). Met 576 scherpe afbeeldingen, waarvan een 40-tal buiten den tekst. Een uitvoerig register en verklaring van gebruikelijke vreemde kunsttermen. Een lijst van illustraties en een Literatuur opgave. Prijs in 5 stukken f 19.50 (f 3.90 per stuk); in één deel gebonden in linnen band met goudstempel van S. H. de Roos f 23.50.

TOEGEPASTE KUNSTEN

DE TOEGEPASTE KUNSTEN IN NEDERLAND. Een reeks rijk geïllustreerde monografieën over hedendaagsche sier- en nijverheidskunst door verschillende schrijvers. Prijs per monografie f 1.50.

NEDERLANDSCHE AMBACHTS- EN NIJVERHEIDSKUNST

Uitgegeven op initiatief van de Nederlandsche vereeniging voor ambachts- en nijverheidskunst met steun van het Departement van onderwijs, kunsten en wetenschappen.

JAARBOEK 1919. Met bijdragen van Prof. Roland Holst, P. M. Cochius, A. P. Smits, J. M. van der Mey, Dr. H. P. Berlage, M. J. G. Granpré Molière. 138 afbeeldingen op 79 bladzijden buiten den tekst. Prijs f 4.25, gebonden f 5.75, de afbeeldingen eenzijdig gedrukt, los in portefeuille f 10.—.

JAARBOEK 1920. Met bijdragen van Lauweriks, Sem Dresden, Just Havelaar, Frank Luns, Alb. Plasschaert, E. Wichman. 101 afbeeldingen op 79 bladz. buiten den tekst. Prijs f 5.25, geb. f 6.75, de afbeeldingen eenzijdig gedrukt, los in portefeuille f 12.—.

JAARBOEK 1921. Met bijdragen van Dr. J. D. Bierens de Haan, B. Nienhuis, Mr. J. F. van Royen, E. Siewertsz van Reesema. 105 afbeeldingen op 79 bladz. buiten den tekst. Prijs f 6.25, geb. f 7.75, de afbeeldingen eenzijdig gedrukt, los in portefeuille f 12.—.

Elk jaarboek is in zichzelf één geheel.

De jaarboeken laten in talrijke mooie afbeeldingen zien, wat er in ons land op het gebied der gebruikskunst wordt voortgebracht en bieden in belangwekkende opstellen nieuwe gedachten hierover van denkers en kunstenaars.

JAARBOEKJE VOOR GRAFISCHE KUNST

1917 met 12 illustraties. Prijs f 2.25.

1918 met 18 illustraties. Prijs f 2.50.

1919—1920 met 18 illustraties. Prijs f 3.25.

De Jaarboekjes bevatten behalve talrijke afbeeldingen onder meer artikelen over grafische kunst en een jaarlijksche lijst van verschenen grafische werken.

BIJ W. L. & J. BRUSSE'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ
is gelijktijdig verschenen

Middelburg. Oude gebouwen en woonhuizen, bevattende de 70 afbeeldingen, die in dit boek zijn opgenomen, aangevuld met nog 14 afbeeldingen van openbare gebouwen te Middelburg. Alle afbeeldingen zijn voorzien van onderschriften in het Nederlandsch, Fransch, Engelsch en Duitsch, doch zonder den beschrijvenden tekst.

OUDE HUIZEN TE MIDDELBURG

OUDE HUIZEN TE MIDDELBURG

ZEVENTIG AFBEELDINGEN MET EEN BESCHRIJVING

DOOR DR. W. S. UNGER

UITGEGEVEN MET STEUN VAN HET MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN EN DE VEREENIGING TOT INSTANDHOUDING VAN OUDE GEBOUWEN TE MIDDELBURG DOOR W. L. & J. BRUSSE'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ ROTTERDAM MCMXXIII

INHOUD

Lijst der afbeeldingen . . . . Blz. 9
Voorwoord 11
Inleiding 13
Overblijfselen der Gothiek 18
De Renaissance 21
Het Klassicisme 30
De Lodewijkstijlen en later 36
Ankers en gevelsteenen 52
Afbeeldingen . . . . No. 1-70

LIJST DER AFBEELDINGEN

1. Houten gevel, XVde eeuw . . . . Blz. I
2. Huis „Rosenburch", Lange Delft B 116, XVde eeuw. . . . II
3. Laat-gothische gevel St.-Pieterstraat A 75, XVIde eeuw . III
4. Renaissance-gevel Wal B 49, c. 1600. III
5. Renaissance-tochtportaal, Oudheidkamer, c. 1520. . . . IV
6. „In de „Steenrotse", Dwarskaai G 112, 1590 V
7-10. Bas-reliefs van de Steenrots VI
11-14. Bas-reliefs van de Steenrots VII
15. Renaissance-gevel Markt I 15, begin XVIIde eeuw . . . VIII
16. „De gulden Sonne", Lange Delft H 3, 1635 VIII
17. Trapgevel Brakstraat O 274, 2e kwart XVIIde eeuw . . IX
18. Trapgevel Kapoenstraat B 34, 2e kwart XVIIde eeuw . . IX
19. Trapgevel Vlasmarkt L 16, 2e kwart XVIIde eeuw X
20. „De Vrijman", Giststraat F 183, 1660 X
21. Pilastergevel Dam F 147, c. 1650. XI
22. Trap in huis Dam F 147, 1e kwart XVIIIde eeuw . . . XII
23. Louis XIV schoorsteen in huis Dam F 147, 1e kwart XVIIIde eeuw. XIII
24. Louis XIV deur in huis Dam F 147, 1e kwart XVIIIde eeuw XIII
25. „De Globe", Rotterdamsche kaai O 244, c. 1661 XIV
26. Buitenpoortje van de Globe, c. 1661 XV
27. Binnenpoortje van de Globe, c. 1661. XV
28. Pilastergevel Vlasmarkt K 145, 1665. XVI
29. Pilastergevel Balans D 6, c. 1670 XVII
30. Portiek in huis Balans D 6, c. 1670 XVIII
31. Portiek in huis Londensche kaai H 65, c. 1700. . . . XVIII
32. Buffetkast in huis Lange Giststraat F 173, c. 1700 . . . XIX
33. Plafond in huis Lange Giststraat F 173, c. 1700 XIX
34. „Het Wijnkoopershuis", Dam G 96, 1723 XX
35. Gevel Koepoortstraat N 29, c. 1730 XXI
36. Portiek in huis Koepoortstraat N 29, c. 1730 XXII
37. Schoorsteen achterzaal in huis Koepoortstraat N 29, c. 1730. XXII
38. Voorkamer in huis Koepoortstraat N 29, c. 1730. . . XXIII

39. Betimmering achterzaal in huis Koepoortstraat N 29, c. 1730 XXIV
40. Gevel Lange Delft H 12, 1733. XXV
41. Attiek gevel Lange Delft H 12, 1733. XXVI
42. „Het Observatorium", Molenwater E 51, 1736 . . . XXVII
43-44. Louis XV trap in huis Lange Delft I 33 XXVIII
45-46. Louis XVI zaal in huis Lange Delft I 33. XXIX
47. Gevel Lange Delft I 33, 1747 XXX
48. Gevel Gortstraat K 19, 2e kwart XVIIIde eeuw . . . XXXI
49. Gang met Régence-stucwerk in huis Gortstraat K 19 . XXXII
50. Achterkamer in huis Gortstraat K 19, 2e kwart XVIIIde eeuw XXXIII
51. Gevel Dwarskaai G 108, 2e kwart XVIIIde eeuw . . XXXIV
52. Gevel Rotterdamsche kaai O 241, 2de kwart XVIIIde eeuw XXXV
53. Gevel Gortstraat K 23, c. 1755 XXXVI
54. Vestibule in huis Gortstraat K 23, c. 1755 XXXVII
55. Louis XV gevel Hofplein D 73, 1765 XXXVIII
56. Zaal in huis Hofplein D 73, 1765 XXXIX
57. Detail gevel Wagenaarstraat E 285, c. 1765 XL
58. Gevel Londensche kaai H 65, 1785 XL
59. Plafond in huis Wagenaarstraat E 285, 3e kwart XVIIIde eeuw XLI
60. Louis XVI gevel Wagenaarstraat D 84, c. 1785 XLII
61. Trap in huis Lange Noordstraat L 132, 1732 XLIII
62. Gevel Lange Noordstraat C 26, eind XVIIIde eeuw. . XLIV
63. Gevel Lange Noordstraat L 127, 1825 XLV
64. Deuromlijsting Rouaansche kaai G 129, c. 1730 . . . XLVI
65. Deuromlijsting Singelstraat N 179, 1744 XLVI
66. Gevelsteen Bergen-op-Zoom, Oudheidkamer XLVII
67. Gevelsteen het Kuipertje, Molenwater N 48, 1655 . . XLVII
68. Ankers en consoles, XVIIde eeuw XLVIII
69. Sierankers, XVIIde eeuw XLVIII
70. Gevelsteen de Vrijman, Giststraat F 183, 1660 . . . XLVIII

VOORWOORD

SINDS haar oprichting in 1907 was een der voornaamste programpunten van de Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen te Middelburg het opmaken en uitgeven van een lijst, waarin de nog aanwezige monumenten der stad zouden worden beschreven. Inderdaad zijn door de toenmalige bestuurders enkele voorloopige maatregelen in die richting genomen, maar veel is, door tal van omstandigheden, niet bereikt. Secretaris der Vereeniging geworden in 1918, werd op mijn schouders de aantrekkelijke, doch niet gemakkelijke taak gelegd te trachten, de zaak thans tot een beter eind te brengen. De aanstaande verschijning van het aan Zeeland gewijde deel der Voorloopige lijst der monumenten van geschiedenis en kunst, die terzelfder tijd door de afdeeling A der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg op stapel werd gezet, deed over alle aanvankelijk gekoesterde bezwaren heenstappen. Langzamerhand kwam er echter wijziging in den oorspronkelijken opzet. Overwegend, dat aan de openbare gebouwen reeds in tal van afzonderlijke verhandelingen aandacht was gewijd in woord zoowel als in beeld, doch over de talrijke fraaie huizen, met een enkele uitzondering, weinig of niets was gepubliceerd, terwijl ook door de enorme kosten een geïllustreerde en uiteraard omvangrijke beschrijving der talrijke te Middelburg bewaarde monumenten onder de huidige omstandigheden vrijwel onmogelijk was, werd besloten alle kracht op een beschrijving der oude *huizen* te concentreeren. In het gemeente-archief werd, voornamelijk in de wijkregisters en de transportregisters, de geschiedenis der huizen nagespoord, terwijl voor hun beschrijving de inmiddels verschenen, bovengenoemde voorloopige lijst uitnemende diensten bewees. Met erkentelijkheid maak ik ook gewag van de medewerking, die ik mocht ondervinden van het bestuurslid, den heer J. H. Klarenbeek, directeur der Avondschool voor Nijverheidsonderwijs, die met name de kunsthistorische kwesties nader onder de oogen zag en wiens opmerkingen aan dit boekje ten zeerste ten goede zijn gekomen.

Dank is de Vereeniging ook verschuldigd aan Z. Ex. den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, die ondanks den ongunst der tijden op haar verzoek een subsidie van vijfhonderd gulden toestond, waardoor het haar gemakkelijker viel de finantiëele lasten, aan deze uitgave verbonden, op zich te nemen. Ook de directeur van het

Rijksbureau voor de Monumentenzorg heeft recht op onze erkentelijkheid voor de groote bereidwilligheid, waarmede hij uit den rijken schat van zijn bureau een groot aantal foto's ter reproductie afstond. Naar opnamen van den fotograaf dezer instelling worden hier gereproduceerd de nos.: 1—4, 6, 16—26, 28—31, 34, 35, 40, 42—58, 60—65 en 70. Naar een opname van wijlen den fotograaf Bauer wordt gereproduceerd no. 5; naar opnamen van den fotograaf Kees Helder te Middelburg de nos. 32, 33, 36—39 en van den fotograaf Frelier no. 66. De nos. 7—14 danken wij aan de bereidwilligheid van den heer G. M. Sturm, te Gorinchem; de nos. 68 en 69 zijn arbeid van een jeugdig amateur, J. Boutens, terwijl het ons niet is mogen gelukken de herkomst der nos. 15, 27, 41, 59 en 67, weergegeven naar foto's uit den topografischen atlas der gemeente, vast te stellen.

Bij de bewerking van den tekst is de indeeling gevolgd, die ook bij de Voorloopige lijst is aangenomen, d. w. z. de chronologische. De geschiedenis der meer belangrijke huizen is alleen in zoover vermeld, als voor het goed begrip noodig scheen. Voor zoover bekend, wordt de naam van bouwheer en bouwmeester vermeld; de lotswisselingen der verdere eigenaars, lokaal-historisch niet zonder bekoring, zijn hier uiteraard buiten beschouwing gelaten. Wel is echter medegedeeld hetgeen ik in bovengenoemde bronnen heb kunnen vinden omtrent den vroegeren toestand van het interieur, dat uit een algemeen oogpunt niet zonder belang schijnt.

Middelburg, Februari 1923. W. S. UNGER.

INLEIDING

WANNEER men een juist begrip wil hebben van het bouwkundig karakter eener stad, dient men zich vooraf met haar algemeene geschiedenis in hoofdzaken vertrouwd te maken. Het is niet toevallig, dat in Zeeland in het algemeen, en in Middelburg in het bijzonder, de Vlaamsche invloed in de architectuur zoo overwegend is. Tot het begin der veertiende eeuw was naast den Hollandschen graaf die van Vlaanderen mede de landsheer van Zeeland; als voorhaven van Brugge in de vijftiende, van Antwerpen in de zestiende eeuw onderhield Middelburg met Vlaanderen in de latere Middeleeuwen nauwere betrekkingen; een derde deel der nieuw-inkomende poorters was toen uit Vlaanderen en Brabant herkomstig. En toen de Opstand was uitgebroken en Antwerpen in 1585 onder de macht des konings was teruggebracht, werd de Arnestad een der erfgenamen van deze wereldhaven. —

De oudste geschiedenis van Middelburg ligt in het duister. Wij kunnen ons voorstellen, dat onder bescherming van de in een bocht van de Arne gunstig gelegen Abdij, die in het begin der twaalfde eeuw schijnt te zijn gesticht — de oudste nog overgebleven bouwfragmenten dateeren eerst uit de dertiende eeuw — een bevolking van visschers, schippers en kooplieden zich neerzette, aan welke in den loop dier eeuw stadsrecht werd verleend, dat in 1217 en 1254 werd uitgebreid en bevestigd. Omstreeks het begin der veertiende eeuw kan de omvang der stad op het huidige plan binnen den cirkel der binnengrachten worden gesteld; in den loop dier eeuw werd de stad aan de Oostzijde nog een weinig uitgebreid, waarbij de haven (thans Dam en noordelijk deel van het dok) binnen de stad werd getrokken en waardoor de oorspronkelijke cirkelvorm werd verbroken; de plattegrond van Jacob van Deventer, van omstreeks 1550, geeft hiervan een duidelijk beeld. Eeuwenlang heeft Middelburg dezen omvang behouden; eerst omstreeks het midden der zestiende eeuw deed zich de behoefte aan uitbreiding gevoelen. In verband met de behoefte aan beter verdediging, werd in de jaren 1549 en 1550 de stad uitgebreid met een gedeelte ten Zuiden van de tegenwoordige Rouaansche kaai tot aan de Segeerspoort; in de negentiende eeuw is dit deel door den aanleg van het kanaal door Walcheren tot onher-

kenbaar wordens toe veranderd. De opleving der stad na het beleg van 1572-1574 bracht opnieuw behoefte aan gebiedsuitbreiding; van 1578-1591 werd het stadsgedeelte ten Oosten van het tegenwoordige Dok aangelegd, zooals men op de kaart van Pieter de Bast, van 1594, vindt aangegeven. Maar ook deze uitlegging was niet voldoende. Eenige jaren later, van 1595-1598, volgde een nieuwe uitbreiding, namelijk met het terrein tusschen de huidige binnengrachten en de bolwerken, waardoor het Molenwater binnen de stad viel en de oude cirkelvorm weer werd hersteld. Ook deze omtrek heeft eeuwenlang voldaan; men ziet haar afgebeeld op de kaart van Cornelis Goliath van 1657, die evenals beide vorige hier wordt gereproduceerd. In onzen tijd eerst is men tot bebouwing der buitenkanten overgegaan, zonder dat er echter op vorming van nieuwe ringen om den ouden stam voorshands uitzicht bestaat. Want al moge Middelburg geen „ville morte" zijn, haar vroegere grootheid is verdwenen en komt nooit meer terug. Maar daar deze welvaart een zeer belangrijke factor is geweest voor den bouw der fraaie huizen, waaraan dit boek is gewijd, dient hierop thans met een enkel woord te worden ingegaan.

Reeds in de dertiende eeuw wordt van handel en nijverheid te Middelburg gewag gemaakt in een privilege voor het koopliedengild van 1271; wijn en laken waren toen reeds, evenals gedurende de verdere Middeleeuwen, de voornaamste handelsartikelen der stad. In de veertiende eeuw werd hier de stapel der Engelsche lakens gevestigd; gedurende de zestiende eeuw was Middelburg de opslagplaats van de Fransche wijnen in deze landen. De Opstand brak de welvaart der stad; maar na 1574, toen zij zich bij verdrag aan den Prins van Oranje had overgegeven, keerde de koophandel in de zoo gunstig gelegen streken spoedig terug. De val van Antwerpen deed tal van energieke en kapitaalkrachtige Vlamingen — de bekendste is de beroemde koopman Balthasar de Moucheron — zich te Middelburg vestigen. Aan de vaart op Oost-Indië namen de ondernemende Middelburgsche kooplieden spoedig deel, evenals later aan die op Afrika en Amerika; in de eerste helft der zeventiende eeuw is de Arnestad, na Amsterdam, de belangrijkste haven der Republiek. Schatten werden in dien tijd verdiend, en koopmanspaleizen werden daardoor gebouwd, waarvan nog enkele belangrijke over zijn. Ook de achttiende eeuw bracht nog bloei; de in 1720 opgerichte Commercie-Compagnie, die bijna anderhalve eeuw heeft bestaan, bracht veel geld

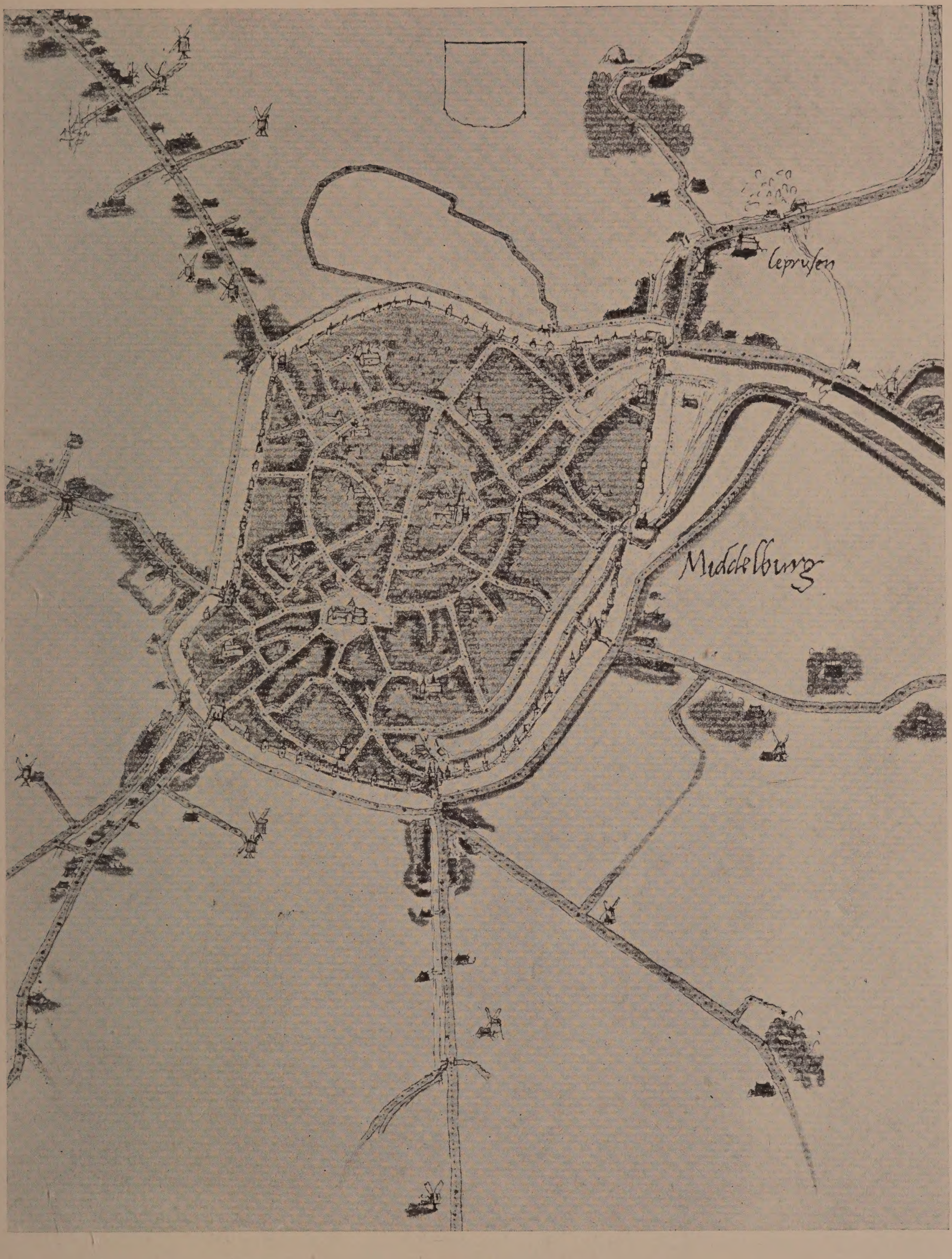

Middelburg omstreeks 1550, naar J. van Deventer.

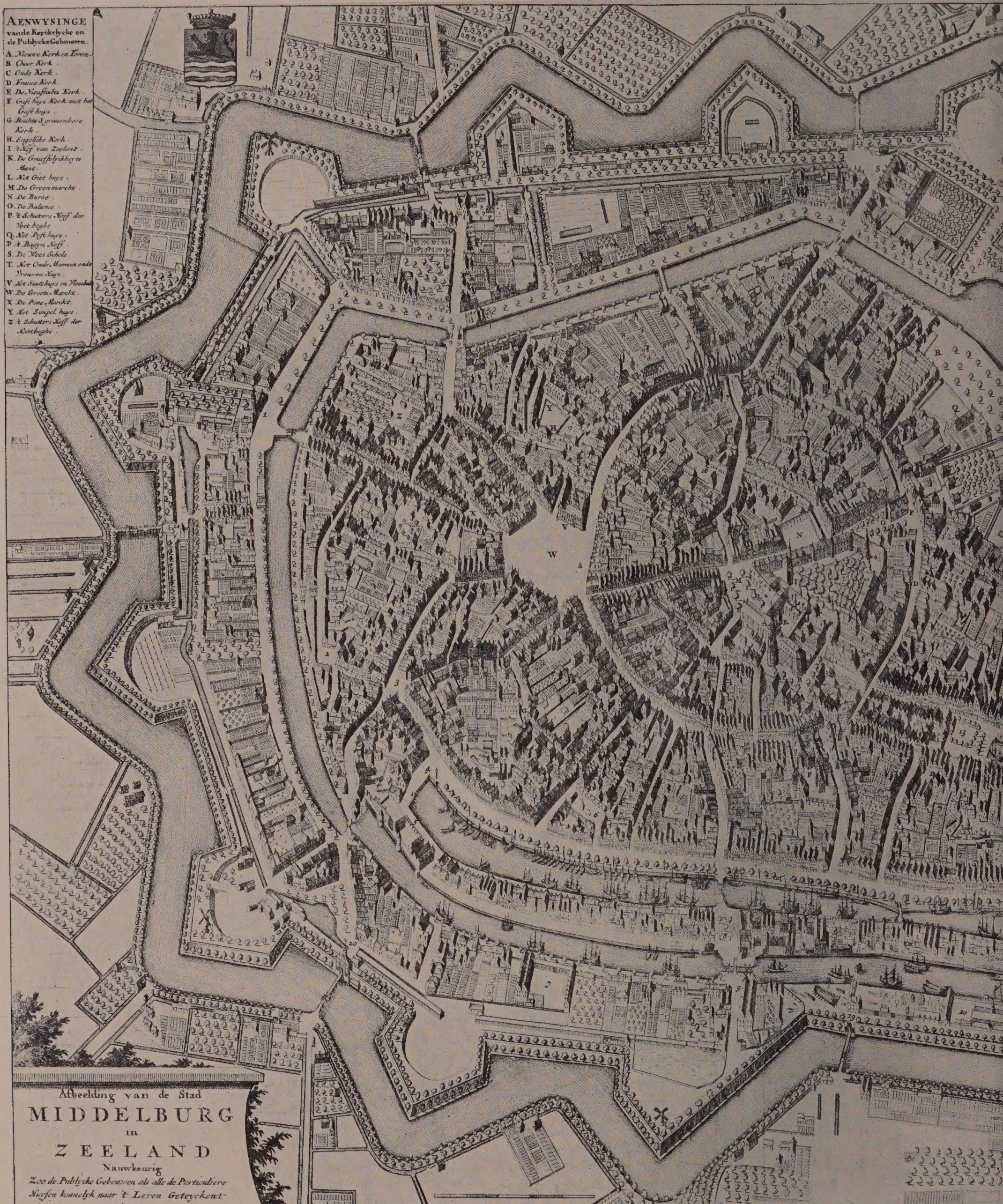

AENWYSINGE
vande Kerckelycke en
de Publycke Gebouwen.
A. Nieuwe Kerk en Toren.
B. Choor Kerk.
C. Oude Kerk.
D. Fransche Kerk.
H. Engelsche Kerk.
I. 't Hof van Zeelant.
L. Het Gast huys.
M. De Groenmarckt.
N. De Burse.
O. De Balance.
Q. Het Post huys.
S. De Wees Schole.
T. Het Oude Mannen ende Vrouwen Huys.
W. De Groote Marckt.
X. De Potte Marckt.
Y. Het Simpel huys.
Afbeelding van de Stad
MIDDELBURG
in
ZEELAND
Nauwkeurig
Zoo de Publycke Gebouwen als alle de Particuliere
Huysen kennelyk naar 't Leven Geteyckent
door
CORNELIS GOLIAT.

AFBEELDING VAN DE STAD
MIDDELBURG IN HET JAAR 1657
NAAR EEN KAART VAN
CORNELIS GOLIAT

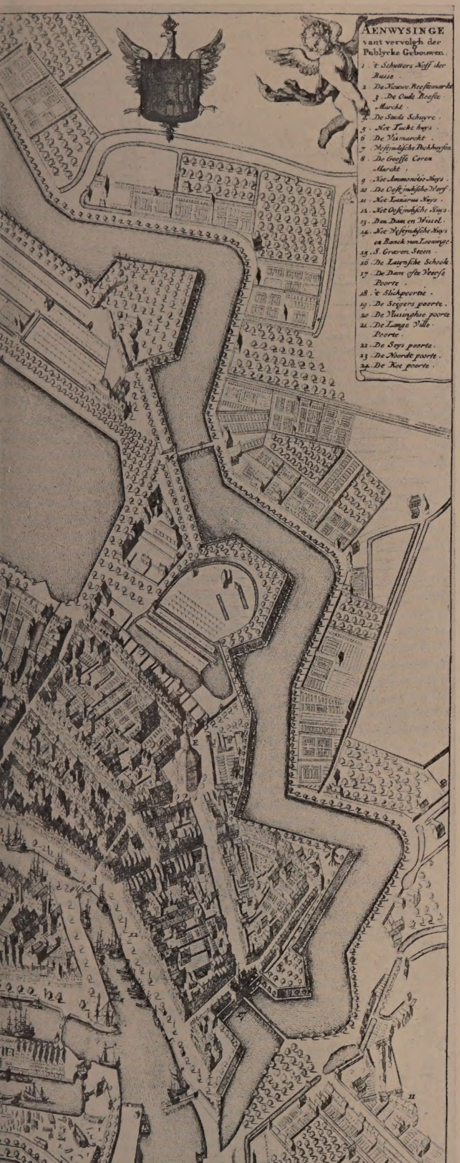

„NAUWKEURIG ZOO DE
PUBLYCKE GEBOUWEN ALS ALLE
DE PARTICULIERE HUISEN KENNE-
LYCK NAAR 'T LEVEN GETEYCKENT"

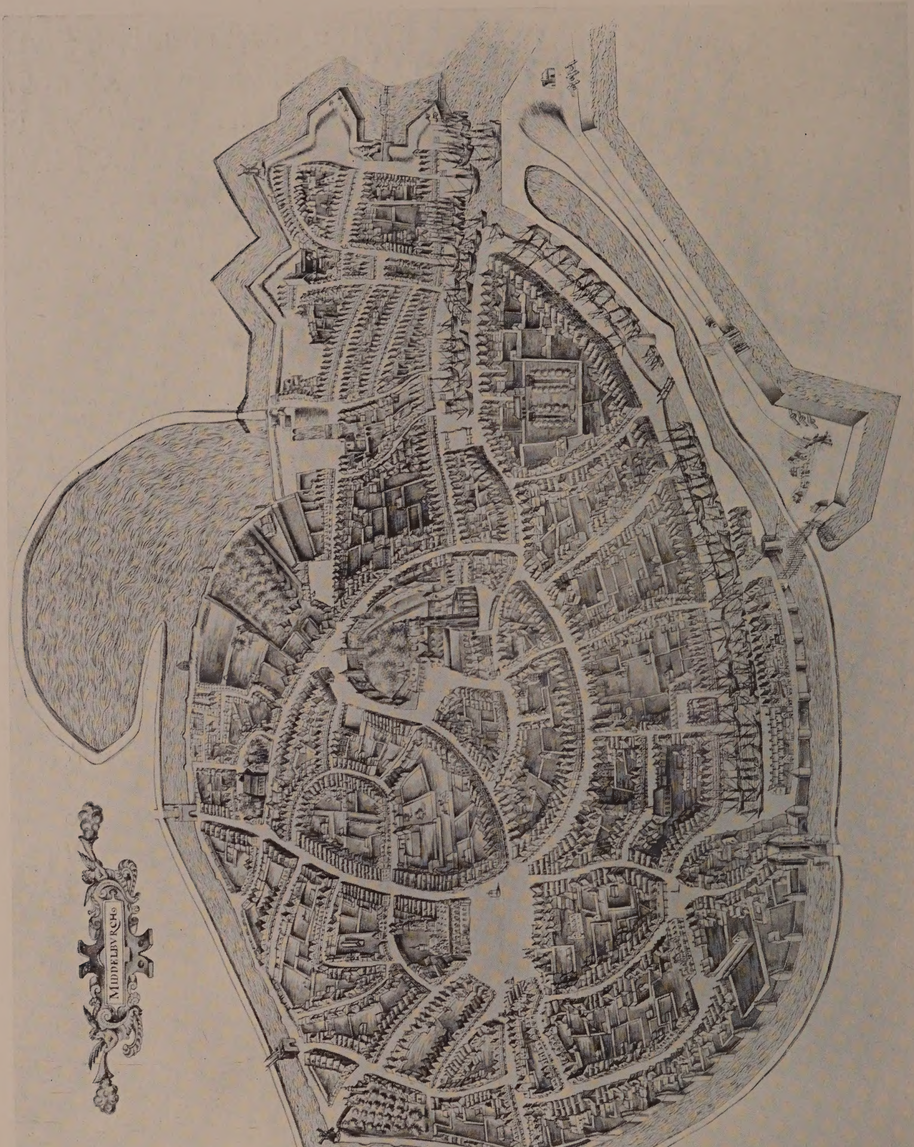

Middelburg in 1594, naar P. de Bast.

in de oude stad. De talrijke groote huizen in die eeuw gebouwd, leggen voldoende getuigenis af van het feit, dat althans voor Middelburg die eeuw geen achteruitgang, tenminste in absoluten zin, beteekent; relatief had de stad haar vooraanstaande positie in den loop der zeventiende eeuw aan Rotterdam verloren. De negentiende eeuw echter bracht het verval. De lange oorlogsjaren, het verlies der overzeesche verbindingen en koloniën gaven onzen handel een klap, waarvan hij zich in den loop der negentiende eeuw eerst langzaam aan herstelde. Maar aan het oude Middelburg ging de Fortuin toen voorbij. Wel werd inplaats van haar steeds meer verzande haven, die in 1532 was aangelegd, in 1816 een nieuw kanaal gegraven, waarop groote verwachtingen werden gebouwd, maar de het verkeer in enkele goed toegeruste havens samentrekkende negentiende eeuw gaf aan de Arnestad geen kans. En al volgde langzame herleving uit de diepe inzinking van den Franschen tijd, en al herwon Middelburg zekere beteekenis, de leven en welvaart brengende handel van overzee kwam niet meer terug.

Hoewel aan de algemeene geschiedenis van Middelburg geenszins een eigen karakter ontbreekt, mist haar architectuur een speciaal type, als andere steden, bv. Dordrecht, in sterke mate kenmerkt [1]). Terecht merkt Galland [2]) op: „anscheinend fehlte hier jede einheitliche Entwickelung der Architektur, anscheinend huldigten die alten Middelburger Meister einem ausgesprochenen Eklecticismus." Het minst duidelijk is dat bij de Gothiek, waarvan te Middelburg slechts fragmenten over zijn. Nog was deze bouworde niet uitgebloeid, toen zich de eerste verschijnselen der Renaissance voordeden. De schilders hebben zich hier te lande het eerst van de Italiaansche vormen bediend; hen volgden de beeldhouwers, zooals uit koorbanken, koorhekken en dergelijke voldoende blijkt. In de bouwkunde vertoonen de details het eerst het karakter der Renaissance; eerst op het eind der zestiende eeuw breekt deze stijl ten volle door. De Renaissance heeft hier, tengevolge van bovengenoemde oorzaken, een sterk Vlaamsch karakter, gelijk de Steenrots en de Gouden Zon kunnen bewijzen.

1) Een uitzondering moet worden gemaakt voor de zijlichten aan de voordeuren, die als een Middelburgsche eigenaardigheid schijnen te kunnen worden aangemerkt.

2) G. Galland, Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerei (Frankfurt a.M., 1890) p. 517.

Naast de schier overdadige pracht dezer gevels zijn ook talrijke eenvoudiger exemplaren van trapgevels bewaard. Bleef voor de eenvoudige huizen de trap-, later de goedkooper tuitgevel, overheerschen, omstreeks het midden der zeventiende eeuw komen de gevels van de zgn. kolossaal-orde. De trapgevels mochten voldoen voor kleinere huizen van twee, hoogstens drie ramen breedte — zij konden moeilijk worden toegepast bij de breede, dubbele heerenhuizen, zooals de luxe der zeventiende-eeuwsche kooplieden ze ook hier begeerde. De opgaande dakbekroning ging over in de horizontale; als herinnering aan de vroegere bouworde bleef hierbij echter veelal een driehoekig frontespice boven de gevellijst. De vooruitspringende, rechte kroonlijst wordt gedragen door in de penanten opgetrokken, met kapiteelen bekroonde vlakke pilasters, waardoor de gevel in vier of vijf vlakken wordt gedeeld, waarin ramen en deuren in den regel symmetrisch zijn geplaatst.

Gevels met rijkversierde frontons en vleugelstukken, verlevendigd door guirlandes, zooals er nog talrijke te Amsterdam worden aangetroffen, komen te Middelburg niet voor; van eenvoudige halsgevels, met rollaag en voluten, zijn daarentegen nog enkele voorbeelden bewaard.

In de achttiende eeuw werd de rechtafgedekte vlakke gevel voor de groote huizen regel. De rechte kroonlijst wordt gedragen door met weelderige bladvormen of koppen versierde consoles, terwijl om de eentonigheid van het vlak te breken het middelste raam met de deur werd omvat door een versierd middelstuk (travee), waardoor de gelegenheid ontstaat rijk beeldwerk aan te brengen. Deze omlijsting, in den regel in hout uitgevoerd, is aan den Franschen stijl ontleend. Bij sommige gevels uit deze periode, waarvan ook te Middelburg voorbeelden aanwezig zijn, is de façade van natuursteen opgetrokken; hierbij kan men vrij zeker Duitschen invloed constateeren. In den regel zijn, wanneer de middenpartij is versierd, de vleugels rustig gehouden, tenzij de lengte van den gevel aanleiding gaf tot het aanbrengen van eenig ornament aan de uiteinden. Een enkele maal heeft de bouwmeester, door het grondplan gedwongen, de travee op zijde moeten aanbrengen; door het plaatsen van ornament boven de vensters werd dan aan het overschietende deel van den gevel bijzondere beteekenis gegeven (zie bv. afb. 51). Bij de dubbele huizen wordt de deftige indruk nog versterkt door een verhoogde stoep, waardoor

aanleiding bestaat tot het aanbrengen van fraai gesmede stoephekken.

In tegenstelling met de drukke gevels, met ornament somtijds als het ware beplakt, die de eerste Lodewijk-stijlen karakteriseeren, zijn de Louis XVI gevels, evenals die van den Empire-tijd, meer rustig; zij zijn ingedeeld met of zonder kolommen, pilasters en eenvoudige kroonlijst.

In de negentiende eeuw ging ook hier de bouwkunst langzamerhand achteruit; de elders in onzen tijd opkomende vernieuwing laat zich hier nog wachten. Hoewel niet in staat, zelve belangrijke schoonheid te scheppen, is in deze eeuw ook te Middelburg heel wat oude schoonheid opgeruimd of tot onherkenbaar wordens veranderd; wij denken aan de fraaie Vlissingsche poort, aan de statige, in klassieken stijl gebouwde Wisselbank, aan de Renaissance-huizen als het „hotel'' van Adolf Hardinck en het voormalige Accijnshuis. Toch bleef nog veel voor den moker gespaard. Naast de Abdij, met bouwoverblijfselen van de dertiende tot de zeventiende eeuw, naast het stadhuis, in het begin der zestiende eeuw door Keldermans gebouwd, in 1780-1784 door Kayser uitgebreid, naast de Oostkerk, waaraan van 1647-1667 door Bartholomeus Drijfhout, Pieter Post, Pieter Noorwitz en Arent van 's Gravezande is gewerkt, naast de doelens der voormalige schutterijen, in respectievelijk 1582 en 1607 in Vlaamsche Renaissance opgetrokken, zijn nog heel wat fraaie woonhuisgevels en belangrijke fragmenten bewaard. Het zal het doel der volgende hoofdstukken zijn, aan de hand zooveel mogelijk der afbeeldingen hiervan beschrijving en geschiedenis te geven.

OVERBLIJFSELEN DER GOTHIEK

TERWIJL ten aanzien van de openbare en kerkelijke gebouwen Middelburg nog op zeer belangrijke bouwwerken uit de Gothische periode mag bogen, als het Abdij-complex en het stadhuis, zijn er van woonhuizen uit dien tijd niet meer dan fragmenten over. Zoo gelukkig als Goes en Zierikzee, die nog een vrij gave Gothische woonhuisgevel bezitten, is Middelburg niet.

De houten gevel, die op plaat I wordt afgebeeld, is de laatst-overblijvende van de talrijke, die ook te Middelburg in vroeger eeuwen te vinden waren. Volgens een opgave van 1724 waren er toen niet minder dan 71 houten gevels aanwezig, waarvan 29 op Langen en Korten Delft. Gelijk bekend, trad de overheid wegens het brandgevaar al vroeg tegen deze bouwwijze op. „Harde daken", hetzij schalie-, hetzij tegeldak, werden door de stadsregeering gesubsidiëerd, om de eigenaars te bewegen dit materiaal te gebruiken in plaats van het gevaarlijke stroo-dak. In Middelburg komt dit het eerst in 1449 voor. De ordonnantie op erfscheidingen en servituten van 1617 verbood „huizen of logiën te doen maken oft timmeren met eenighe houten stagiën ofte houten gevelen vooraen de straet, achter ofte terzijde van deselve huysen ofte logiën, maer moeten deselve gemaeckt ende gemetst worden met steene gevelen ende mueren". Wel werd in de zeventiende eeuw nog een- en andermaal tot herstel van houten gevels toestemming gegeven, maar nieuwe zijn toen, met uitzondering wellicht van den houten zijgevel van het huis Dam F 146, niet meer gebouwd. In 1694 werd besloten, uit overweging, „dat verscheyden houten gevels binnen dese stad werden vernieuwt ende gerepareert, sonder alvorens daertoe authorisatie geobtineert te hebben", strikt de hand te houden aan dat voorschrift; in 1706 werd zelfs een toestemming tot reparatie geweigerd. En terwijl in de achttiende eeuw het kennelijk streven bestond, de houten gevels af te schaffen, zag de negentiende eeuw ze ook hier geheel verdwijnen. Hoewel nog in 1875 hersteld, werd de laatst-overgebleven houten gevel, die stond aan den Langen Delft B 125, in 1888 afgebroken en aan het Zeeuwsch Genootschap geschonken, waar hij tegen den westelijken muur van het museum werd opgesteld.

De gevel (afb. 1) is, vermoedelijk in de tweede helft der vijftiende

eeuw, opgetrokken van eikenhout, met telkens iets overspringende verdieping. Op de eerste verdieping vindt men een gekoppeld vierlichts-raamkozijn, waaraan een fraai gesneden beeldje van Sint Pieter; de top heeft een driepas-vulling en een kruiskozijn.

Werd dit houten huis ook in de Middeleeuwen waarschijnlijk door eenvoudige lieden bewoond, een der toenmalige patriciërs deed in de eerste helft der vijftiende eeuw het „steenhuis'' genaamd Rosenburch bouwen, waarvan de fragmenten den tand des tijds hebben weten te weerstaan (afb. 2). Volgens een overlevertng, die door Verheye van Citters in de wereld schijnt te zijn gebracht, was dit „'s graven tolhuis in den tijd, toen de Lange Delft nog een vaart of gracht was'', een suppositie, die niet aan waarschijnlijkheid wint wanneer men weet, dat deze straat nooit een gracht is geweest! Aannemelijker is de veronderstelling, dat dit huis, evenals de sindsdien verdwenen huizen Domburch en de Gouden Burgt [1]), door een der toenmalige aanzienlijke geslachten is gesticht; vast staat in ieder geval, dat in de zestiende eeuw dit huis werd bewoond door de familie in Rosenburch, die er hun naam aan hebben ontleend, en van welke enkele leden in den tijd der troebelen in de regeering zaten. In den loop des tijds is het steeds meer vervallen, en thans dient dit middeleeuwsch patriciërshuis tot winkel! Een teekening uit het eind der achttiende eeuw laat ons zien, dat ook toen reeds het oude karakter zeer had geleden. Wel was de onderpui toen nog niet dermate „gemoderniseerd'', als thans het geval is, doch de kanteelen, die den top hebben versierd, waren ook toen reeds verdwenen. Het zou aan de hand der nog voorhanden gegevens echter niet moeilijk vallen, den vermoedelijken oorspronkelijken toestand te reconstrueeren. De beide achtkante hoektorens, die vroeger hooger moeten zijn geweest, rusten op overkragingen met smalle draagsteenen, waarop dierfiguren, die op onze afbeelding echter onduidelijk zijn. Ter weerszijden van het raam der bovenverdieping zijn dubbele spitsboognissen, terwijl de zijgevels door boogfriezen zijn versierd. —

Een ander aanzienlijk persoon, „mijn heere de prelaet'', deed kort voor 1512 aan de Zuidzijde van de Blauw- of Gistpoort een huis bouwen, waarvan inwendig nog belangrijke fragmenten over zijn, nl. het huis Sint-Pieterstraat A 81 [2]). Uitwendig herinnert slechts een

1) Afbeeldingen hiervan zijn bewaard in den topografischen atlas.

2) Zie voor de geschiedenis van dit huis uitvoeriger een artikel van W. O. Swaving in Archief Zeeuwsch Genootschap, 1915, p. 107 vlg.

stuk van den ouden achtkanten traptoren aan de achterzijde, waarin een steentje met 1483 de herinnering aan het vroegere gebouw, vermoedelijk door den grooten brand van 1492 teniet gegaan, levendig houdt, aan den oorspronkelijken toestand. Inwendig echter zijn op de verdieping steenen kruisgewelven, op zandsteenen draagsteenen rustend, bewaard. Een der benedenkamers heeft een schoorsteen met houten bovenstuk, waarin een schilderij (allegorie), benevens een fraaie buffetnis uit het tweede kwart der achttiende eeuw. De vloer van den zolder wordt gedekt door plavuizen, evenals die van het aangrenzende huis, dat er in de zestiende eeuw een geheel mede heeft uitgemaakt.

Een belangrijk fragment van laat-Gothische architectuur is het huis in dezelfde straat A 75 (afb. 3), dat omstreeks het midden der zestiende eeuw zal zijn gebouwd. Bogen met driepas met puntversiering, waterlijsten met kopje en vijf fraaie ankers houden hier de herinnering aan de late Gothiek levendig.

Ook de trapgevels op de Balans A 57-58 [1]) en in de Lange Giststraat F 174 behooren nog tot deze periode. De eerste maakt deel uit van het Abdij-complex en is in onzen tijd door den heer J. A. Frederiks gerestaureerd; de laatste, opgetrokken van bergsteen, herinnert met zijn hoekkanteeling en overhoekschen toppilaster op console en zijn waterlijsten nog aan het verleden, maar is overigens door het aanbrengen van „moderne" vensters en onderpui jammerlijk verknoeid.

1) Afgebeeld in Buiten, 1915, p. 184.

DE RENAISSANCE

NOG ongeveer veertig jaren geleden stond aan den Langen Delft op den hoek van de St.-Janstraat een huis, door Victor de Stuers genoemd „een typisch hotel uit de XVIde eeuw, vol fraai houtwerk en fijn slotwerk, dat als een soort Musée de Cluny had behooren bewaard te worden" [1]). In 1516 had de stedelijke regeering, naar wij uit de stadsrekeningen weten, een huis en hofstede daar ter plaatse gekocht; in 1521 werd aan Adolf Hardinck of Herdinck, rentmeester van Zeeland Bewesten Schelde, een zekere som gelds uitbetaald voor leidak „op zijn huus, staende op thouxkin van Sinte-Janstraate ende oick op tzomerhuys, daerachteran staende". Tusschen die jaren moet dus dit huis zijn gebouwd; men mag aannemen dat hiermede, dus omstreeks 1520, de Renaissance haar intrede binnen Middelburg heeft gedaan. De bouwheer — de naam van den architect is ons niet overgeleverd — was een grand-seigneur, hooggeplaatst ambtenaar van Karel V, maar tevens chevalier d'industrie, die schepen o.a. naar Spanje uitrustte en in 1525 een dok te Arnemuiden deed aanleggen. Het ging hem bij deze transacties echter niet voor den wind; om de daardoor geleden verliezen te dekken, vergreep hij zich aan de hem als rentmeester toevertrouwde gelden, zoodat Karel V hem, waarschijnlijk in het begin van 1536, naar Brussel ontbood, waar hij werd terechtgesteld. Wat na zijn dood met zijn huis geschiedde, is onbekend; later werd het eigendom van den prins van Oranje, van wien de stad het in 1582 kocht. Het volgend jaar werd het aan de Merchant Adventurers, die juist hun residentie te Middelburg hadden gevestigd, tot Courthuis afgestaan. Toen de Engelsche kooplieden de stad in 1621 hadden verlaten, werd een deel van het huis verhuurd aan de Non-conformisten tot het houden hunner godsdienstoefeningen; het overige gedeelte werd aan de juist opgerichte West-Indische Compagnie ten gebruike afgestaan, die er eenige jaren later de volledige beschikking over kreeg en er tot haar einde in bleef gevestigd. Het achterste gedeelte van het huis werd in 1636 vernieuwd en voor Bank van Leening ingericht; dit deel is, zij

1) Aanteekeningen betreffende Zeeland's monumenten, ('s-Gravenhage, 1893), p. 19. Een afbeelding van dit huis uit de 18de eeuw vindt men gereproduceerd, bij een artikel van W. O. Swaving, in Het Huis oud en nieuw, 1908, p. 23.

het ook geschonden, nog in wezen. Van het fraaie paleis van Adolf Hardinck echter, welks gevel was gesierd met een erker, hier te lande heel wat zeldzamer dan in de Renaissance-architectuur elders, en welk huis den Vader des Vaderlands tot residentie heeft gediend bij zijn bezoeken aan Middelburg, is niets meer over; in 1883 werd, nadat er in de negentiende eeuw een armenschool in was gevestigd, het prachtige huis van gemeentewege gesloopt en door een onooglijk schoolgebouw vervangen! Slechts een deel der binnen-architectuur, nl. een fraai gebeeldhouwd tochtportaal, kon uit de handen der Vandalen worden gered; thans bevindt het zich in het gemeentemuseum ten raadhuize.

Wie dit tochtportaal heeft vervaardigd, is ons niet bekend. Men is geneigd hierbij aan Frankrijk of Zuid-Nederland te denken, maar de mogelijkheid is niet geheel uitgesloten, dat het een werkstuk is van een Middelburgsch meester, die in die landen zijn opleiding heeft genoten, temeer waar de schrijnwerkers in de eerste helft der zestiende eeuw in grooten getale hier waren gevestigd [1]). Door zijn gelukkige verhoudingen — 1,70 M. breed, 1.33 M. diep, 3 M. hoog — en fijn bewerkte details maakt dit eikenhouten portaal (afb. 5) een fraaien indruk. De deur bestaat uit zestien laat-Gothische paneelen, wier eentonigheid wordt gebroken door goed gesmede, met de initialen van Adolf Hardinck versierde, ornamenten aan de ijzeren hangen, aangebracht op de kruispunten. Bijzonder rijk is het bovengedeelte bewerkt, dat gedragen wordt door fijne, met bloemstengel-motieven versierde pilasters, en dat een blokjes-lijst, waaronder het in de vroege Renaissance veel voorkomende geknoopte touw, scheidt van de deur. De vijf paneelen, door bewerkte balusters gescheiden, vertoonen, in Renaissance-stijl, alle een ander figuur; zij worden van boven afgesloten door een lijst, waarin nog duidelijk het Gothische profiel te onderkennen is, en waarvan het middendeel wordt gevormd door een bollijst, van eikenbladeren aan de voorzijde en van wijnranken aan den zijkant.

1) In 1521 werd aan hun gilde een keur verleend, waarbij o.a. de verkoop van buitenlandsche meubels alleen gedurende de jaarmarkt werd toegestaan; zie J. H. de Stoppelaar, Inventaris oud-archief Middelburg, (Middelburg, 1883), no. 1182.

In 1551 werd door de magistraat beslist dat de antieksnijders, „die eenich werck maken tot chiraege van lijdtecanten, tresoren, pyselen ende diergelycke wercken, sullen wesen int gilde van de scrijnwerkers, welverstaende dat die eenige ronde beelden maken, grooter dan een voet, sullen wesen int gilde van sint Lucas"; zie t.a.p. no. 2076.

Door hun gedetailleerde bewerking, geaccentueerd door het vooroverspringen van de rijkgeornamenteerde kroonlijst, is een zeldzaam fraai geheel verkregen, belangrijk voorbeeld van beeldhouwwerk uit de overgangsperiode van Gothiek naar Renaissance. De linkerzijkant — van den beschouwer uit — is in hoofdzaken aan den voorkant gelijk, doch telt twaalf paneelen op de deur en vier er boven; de rechterzijkant echter is van ouder structuur en vertoont het zgn. briefpaneel. Hoe dit zoo gekomen is, kan men slechts gissen. Het meest aannemelijk wel is de veronderstelling, dat het portaal bij zijn vervaardiging tegen een muur heeft gestaan en dat men later bij veranderde opstelling en behoefte aan een derde zijde, daarvoor gebruik heeft gemaakt van een ter plaatse aanwezige laat-Gothische deur. Het feit, dat uit hetzelfde huis een op dezelfde wijze bewerkte — eveneens in het museum aanwezige — kast afkomstig is, geeft aan die suppositie ten minste eenigen steun.

Onder de vele Zuid-Nederlanders, die voor en na den val van Antwerpen, de Spaansche heerschappij ontvluchtend, naar Middelburg uitweken, behoorde vermoedelijk ook de steenhouwer Andries de Valckenaere, die tusschen 1585 en 1602 aldaar dit beroep heeft uitgeoefend. Veel is er over hem niet bekend; de poorterboeken noemen zijn naam niet en ook de gildeboeken, zoowel van St. Lucas — waarvan echter de rekeningen van 1587-1642 ontbreken —, als die der metselaars, geven geen licht. Alleen de stadsrekeningen bevatten eenige posten voor door hem gedane leverantie van steenhouwerswerk aan stadsschuur, accijnshuis en Choorkerk. Dezelfde bron leert ons ook, dat de Valckenaere de eigenaar was van de „Steenrots". In 1590 nl., het jaar, waarin dit huis werd gebouwd, kreeg hij tegen betaling van een jaarlijkschen cijns van ruim 9 ponden Vlaams de beschikking over een terrein aan de zuidzijde van den Dam, welk stadsdeel toen juist bebouwd begon te worden; eenige jaren later kreeg hij de gebruikelijke toelage voor 25½ roede schaliedak uitbetaald. Met het voorbeeld van zijn beroemder vakgenoot Hendrick de Keyser, die zich van beeld- en steenhouwer tot architect ontwikkelde, voor oogen, is het niet onmogelijk aan te nemen, dat ook de Valckenaere als bouwmeester van zijn eigen huis is opgetreden, maar zekerheid hebben wij hieromtrent niet. Aannemelijk is het echter in ieder geval stellig wel dat hij aan de details van dezen gevel, geheel

opgetrokken uit gehouwen steen, nl. Gotlandsche zandsteen, met een plint van Bremer blokken en plintband van Belgische hardsteen, een belangrijk aandeel heeft gehad.

Hetgeen bij dezen gevel (afb. 6) het meest opvalt en hetgeen er zoo groote bekoring aan geeft, is de rijkdom van zijn details. Daar zijn vooreerst de voortreffelijk bewerkte vrouwenfiguren in de zwikken van het deurpoortje, welks dekstuk wordt gedragen door pilasters, versierd met steenhouwerswerktuigen, waarboven steen met: *In de Steenrotse;* daar zijn bovenal de fraai gebeeldhouwde bas-reliefs, die een zinnebeeld zijn zoowel van de Valckenaere's beroep als geloof. In de dammen onder de vensters der eerste verdieping zijn vijf bas-reliefs aangebracht (afb. 7-11), die het houwen en vervoeren van den steen voorstellen; zij hebben door den tand des tijds zeer veel geleden, maar zijn zoowel uit artistiek als kultuurhistorisch oogpunt van veel belang. Fraaier nog zijn de drie bas-reliefs (afb. 12-14) boven de ramen der verdieping, toegelicht door een steen met opschrift: *Dat boeck Exodus 17 Cap. 1,* die de geschiedenis van Mozes en den rotssteen in Horeb, verhaald in bovengenoemd boek, weergeven. Vooral het middelste bas-relief, het uitspringen van het mensch en dier lavende water uit de rots voorstellend, is goed gehouwen. Tezamen verklaren zij den naam van het huis en geven zoowel een herinnering aan de Valckenaere's bedrijf, als een aanwijzing van zijn vroomheid. Stond het stellig vast, dat hij om des geloofs wille het land zijner vaderen had verlaten, het zou de stof leveren voor een mijmering; immers juist op dit terrein was het, dat in 1566, door de overheid nauwelijks geduld, voor het eerst het Evangelie door een protestantschen prediker was verkondigd.

De ramen der verdieping zijn voorzien van steenen kruiskozijnen, gescheiden door smalle pilasters. In de verdieping in den top bevinden zich een midden-zolderdeur, waarboven als sluitsteen een kopje, dat aan de misericorden der Gothische koorbanken herinnert, en twee vensters, eveneens met steenen kruiskozijnen, gescheiden door Hermeszuilen met de borstbeelden der vier beschermheiligen van het metselaarsgilde, de zgn. Coronati, nl. Claudius, Nicostratus, Desiderius en Simplicius. Boven de vensters cartouches met: *Anno-1590* en de wapens van Zeeland en Middelburg; wat lager, in de voluten, als reminiscens aan de Oudheid, de borstbeelden van Julius Caesar en Octavianus Augustus. Deze voluten zijn de overblijfselen van den niet meer

aanwezigen top; deze is in de eerste helft der achttiende eeuw afgebroken en door een recht afgedekte kroonlijst met consoles vervangen.

Inwendig bevat de Steenrots niet veel uit den tijd van zijn ontstaan. In de benedenachterkamer vindt men nog een paar kraagsteenen, fraai met bladvorm bewerkt. Een steenen trap geeft toegang tot den kelder, met sierlijk gewelf. Aan de binnenzijde der vensters op de verdieping zijn bij de restauratie achter latere betimmering origineele eikenhouten kozijnen aangetroffen, met cannelures en inlegwerk van ebben- en palissanderhout.

Op het eind der negentiende eeuw dreigde den gevel, die wel fraai doch door den aard zijner constructie niet zoo bijzonder sterk is, een groot gevaar. Door den toenmaligen eigenaar werden pogingen gedaan, de belangrijke bas-reliefs naar het buitenland te verkoopen, maar dit snoode opzet mislukte gelukkig. In 1907, toen hij weder in sloopershanden dreigde te vallen, werd de Steenrots van den ondergang gered door de Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen te Middelburg; met haar hulp werd het huis gekocht door de Commissie, belast met het beheer der voormalige gildengoederen, als hoedanig Burgemeester en Wethouders van Middelburg fungeeren, zoodat althans gevaar voor vervreemding was uitgesloten. Doch spoedig bleek, dat ingrijpende restauratie noodig was, wilde men verder verval voorkomen, maar de eigenares noch de gemeente Middelburg waren daartoe bij machte. Gelukkig echter was de Vereeniging „Hendrick de Keyser" bereid, den eigendom van het huis over te nemen, ten einde met steun van het Rijk de voor het behoud van den zoo belangrijken gevel, den eenigen van dit type in heel ons land, hoognoodige restauratie te doen uitvoeren. Onder leiding van den architect A. A. Kok had dit in de jaren 1920-1922 plaats, en werd, behoudend zooveel als mogelijk was en zoo weinig mogelijk vernieuwend, de Steenrots grondig gerestaureerd. Tevens werd het interieur aangevuld met stukken van elders. Zoo werd in de achterkamer een laat-Gothische schoorsteen met steenen wangen met kraalversiering, afkomstig uit een huis aan den Korten Delft F 18, opgesteld en werden in het voorhuis de fraaie schouwpilasters aangebracht, die uit het sindsdien afgebroken Accijnshuis afkomstig waren en die in het gemeentemuseum werden bewaard. Tusschen beide vertrekken vindt men een uitnemend bewaarde eikenhouten deur uit het midden der zeventiende eeuw, ontleend aan een huis in de Bellinkstraat.

Een gevel, die, ofschoon veel eenvoudiger, met de Steenrots zekere overeenkomst vertoont en die uit ongeveer denzelfden tijd kan dateeren, vindt men aan den Wal B 49 (afb. 4). De steenen kruiskozijnen, die hier nog zijn bewaard, zijn overigens te Middelburg geenszins zeldzaam; men heeft ze ook nog in het huis Nieuwstraat G 223, Groenmarkt B 28 en Vlasmarkt L 14, die overigens weinig of geen belang hebben. Levendiger dan deze gepleisterde is het geveltje, uit het begin der zeventiende eeuw, Markt I 15 (afb. 15) met zandsteenen banden; de top, met in- en uitgezwenkte zandsteenen afdekking en segmentvormig fronton, heeft een oud topkozijn met steenen dorpel. De onderpui is, bij de restauratie in 1906, in ouden vorm vernieuwd.

Hoewel de oorspronkelijke trap in den loop des tijds is verdwenen en halverwege den top een kroonlijst is aangebracht — achter is de trapgevel behouden — en hoewel de vensters zijn uitgebroken, maakt de gevel Dam G 58 met zijn zandsteenen banden en hoekblokken, zijn geprofileerde waterlijsten, zijn maskarons en koppen in de friezen en zijn vier sierankers toch nog een bekoorlijken indruk. Twee steenen met: *Vive l'arqueb(usse)* en een steen met twee gekruiste haakbussen houden de herinnering levendig aan den oorsprong van dit huis; vermoedelijk woonde hier een hoofdman van de schutterij van den bus [1]), die hierachter tot het begin der zeventiende eeuw haar doelen had. De onderpui is, blijkens deur en kalf, omstreeks het midden der achttiende eeuw vernieuwd.

Iets verder, in de Kuiperspoort, heeft men een alleraardigst doorkijkje met vrij goed bewaarde trapgevels van omstreeks het jaar 1600; aan één ervan, een pakhuis, is een hijschbalk met gebeeldhouwde figuren [2]). Een aardig geheel vormen ook vier pakhuizen met trapgevel Kinderdijk P 119-122, helaas gepleisterd; zij dateeren van omstreeks 1640. Merkwaardig is de pakhuisgevel Stroopoort B 70 met rechte strekken boven de vensters en uitgemetseld nisje op consoles in den top; in de gevelhoeken bevinden zich twee gemetselde raadjes.

De fraaiste der Renaissancegevels is echter wel de „Gulden Sonne" aan den Langen Delft H 3 (afb. 16), mede een duidelijk bewijs van den Vlaamschen invloed te Middelburg. Zeer juist zegt Galland [3])

1) Hetzelfde kan worden aangenomen ten aanzien van een huis in den Langen Delft H 8, waarin eveneens twee gekruiste haakbussen met: V i v e l a b u s s e en 1695.
2) Afbeelding in Het Huis oud en nieuw, 1913, p. 142.
3) G. Galland, Geschichte, p. 242.

van dezen gevel: „die überladene, sehr stattliche Fassade mit ihren fensterlosen Giebel ähnelt zwar den holländischen Bautypen, aber Architectur und Dekorationen erscheinen, bei jeglichem Mangel an Eigenart, schon vollkommen barok". De bouwmeester van dezen fraaien gevel is ons, jammer genoeg, niet bekend; bouwheer was Guillaume of Guillermo Quirijnse, zoon van eenvoudige lieden uit de omgeving van Middelburg, die in den handel spoedig rijk was geworden en die achtereenvolgens de verschillende stedelijke regeeringsfuncties heeft bekleed. Hij was gehuwd met Martine de la Vainquière; beider wapens worden gedragen door de leeuwen in den top. Het huis werd gebouwd in 1635; kort daarop stierf Quirijnsen. De naam werd vermoedelijk ontleend, zooals toen meer voorkwam, aan een schip, dat den bouwheer wellicht een deel van zijn rijkdom had aangebracht.

De gevel is opgetrokken in afwisseling van gebakken en gehouwen steen, met versierde pilasters in de dammen tusschen en met cartouches onder de vensters; door zijn overdadige versiering met beeldhouwwerk, vooral in de afwerking van den top, vertoont hij een uitgesproken Vlaamsch karakter. In het fries der verdieping gelijkvloers bevinden zich vier cartouches en een stralende zon-maan; in de lijn der pilasters zijn acanthusbladeren aangebracht. Dit baksteenen fries wordt afgedekt door een lijst van natuursteen, waarin visschen zijn gehouwen. Boven de vensters der eerste verdieping cartouches met het jaartal en vruchten, afgewisseld door maskarons boven de pilasters; op de zich daarboven bevindende lijst zijn verschillende viervoeters afgebeeld, terwijl op de onderste lijst in den top vogels, op de bovenste sterren voorkomen; zij zijn te beschouwen als de zinnebeelden van het heelal, een symbool misschien van de wereldomspannende handelstransacties van den eigenaar. Ter weerszijden van de kruisvensters der bovenverdieping heeft men twee groote bas-reliefs met halffiguren met passer en haak, als embleem der bouwkunst. Boven deze vensters zijn cartouches, door draperiën als bekroning der pilasters afgewisseld. De top, met vleugelstukken aan de trappen, en bovengenoemde wapenleeuwen, bevat steenen met de wapens van Zeeland en Middelburg en wordt bekroond door een doorbroken fronton, rustend op een draagfiguur, waarop een vrouw met schild en lans, Pallas voorstellend. De gevel is in 1908 gerestaureerd; de onderpui, die reeds in de achttiende eeuw was gewijzigd, is op het eind der negentiende eeuw „gemoderniseerd".

Vormen Steenrots en Gulden Sonne wel de belangrijkste specimina der Middelburgsche Renaissance, ook in eenvoudiger huizen-type zijn hier in de eerste helft der zeventiende eeuw trapgevels ontstaan, die niet zonder bekoring zijn. Daar is, om de best bewaarde te noemen, de trapgevel Brakstraat O 274 (afb. 17) van roode baksteen met banden van gele baksteen en twee geprofileerde waterlijsten. Merkwaardig is deze gevel om de verschillende, zij het niet onberispelijke, bogen. Op de eerste verdieping heeft men twee kielbogen, waarin twee ontlastingsboogjes [1]), op de tweede twee bogen met een versiering, die aan driepasvulling doet denken, en op de derde een Tudorboog. De driepasvulling, een overblijfsel der Gothiek, vindt men hier meer nog laat toegepast, bv. ook aan een gevel uit 1643 op Vlasmarkt K 150; Tudorbogen zijn te Middelburg nog betrekkelijk talrijk [2]).

„Trapgevel met zandsteenen banden, Tudorbogen, kruiskozijn en kielboog met twee ontlastingsboogjes''; met deze sobere woorden geeft de Voorloopige lijst de beschrijving van den gevel Kapoenstraat B 34. Bouwkundig niet onbelangrijk, — zie bv. de bogen boven het kruiskozijn — krijgt men echter hieruit, evenals uit de afbeelding (no. 18) slechts een onvolledigen indruk van dit aardige geveltje. Wat het het meest „doet'', is de kleur, rood-blauwachtig geworden door den loop der eeuwen. Fraai van kleur is ook het trapgeveltje Segeerstraat H 74, fel terra-cotta kleurig, met een voluut aan één zijde en driehoekig fronton boven het topvenster.

Levendig is het trapgeveltje Vlasmarkt L 16 (afb. 19) met toppilaster op draagsteentje, topvaas en zandsteenen banden en hoekblokken, en drie eenvoudige ankers. Behalve deze, zijn nog een groot aantal trapgevels, doch van minder hoedanigheid, bewaard. Sommige zijn zeer eenvoudig, andere echter met versiering, hetzij van gewone of overhoekschen toppilaster [3]), bogen of banden, puibalk [4]) of waterlijst, maar schier alle hebben door wijziging van vensters of onderpui,

1) Kielboog met dubbele of driedubbele ontlastingsbogen heeft men ook: St.-Pieterstraat A 77 en F 27, Vlasmarkt L 21; Tudorboog mét dubbele ontlastingsbogen: Schuitvlotstraat N 167; rondboog: Nieuwstraat H 33.

2) Zie Voorloopige lijst VI, p. 158 nos. 37, 38, p. 159 nos. 47-49, 51, 52, 56, p. 160 nos. 65, 66, 70, p. 161 nos. 73, 75, 77, p. 163 nos. 3, 5, 6, 8, 11-15, p. 164 nos. 17, 19.

3) Zie Voorloopige lijst VI, p. 155 nos. 6, 8, p. 156 nos. 14, 15, p. 158 nos. 31, 34-36, 40, 41, p. 159 nos. 54, 55, p. 160 no. 62, p. 161 nos. 78, 80, p. 162 no. 86.

4) Een viertal orgineele puibalken zijn uit deze periode bewaard, nl. Reigerstraat A 114, Groenmarkt B 29 (met haken voor den luifel), Heerenstraat H 141, 142. Oude luiken met gehengen vindt men aan een merkwaardig gevelfragment Groenmarkt B 28. —

of door bezoedeling met verf of cement, een deel van hun oorspronkelijke schoonheid ingeboet.

Tot de Renaissance mogen ook nog worden gerekend de halsgevels Giststraat F 183 en Lange Delft B 146. De eerste, naar den aardigen gevelsteen „de Vrijman" genaamd (afb. 20), voor eenige jaren gerestaureerd, met zandsteenen banden, geprofileerde Tudorbogen met kopjes en oeuil de boeuf in den top, is blijkens de gevelsteenen in 1660 gebouwd; de tweede, waarvan evenals van de „Vrijman" de ramen vermoedelijk in later tijd zijn verbreed, maakt, overdekt door cement als hij is, een minder aangenamen indruk. Met zijn geprofileerde Tudorbogen met engelenkopje, cartouche (schelp) in den top, zijn zes fraaie sierankers en drie gevelsteenen, waarvan twee met jaartal (1667) en één met een beurs, is deze gevel evenwel niet zonder belang.

HET KLASSICISME

TOEN in 1646 de erven bij de Koepoort ter bebouwing werden uitgegeven, verbond de overheid hieraan de voorwaarde, dat zij binnen vier jaar zouden worden betimmerd „op twee stagiën hoogte en op gelijcke forme met Italiaensche gevels". Wij zien hier dus de stadsregeering als promotor van het klassicisme optreden. In hetzelfde jaar werd een huis gebouwd, dat als oudste nog bewaarde voorbeeld [1]) van dezen bouwstijl te beschouwen is, nl. Spanjaardstraat E 85. Hoewel de zgn. kolossaal-orde in den regel meer bij breede, statige woonhuisgevels wordt toegepast, komt deze ook wel bij eenvoudige gevels voor; de kolommen werden dan, om geen misstand te krijgen met de geringer gevelbreedte, niet van den grond af opgetrokken, doch slechts van boven de onderpui. Zoo ook hier. Deze gevel heeft in de eerste verdieping baksteenen pilasters met zandsteenen Ionische kapiteelen en lijstbasementen; het jaartal (1646) wordt vermeld in het fries. Fragmenten van dien aard zijn ook nog bewaard Giststraat F 181, pilasters met zandsteenen basementen, Wal B 61, pilasters met Ionische kapiteelen, Schuitvlotstraat N 164, uit 1675, met festoenen tusschen de pilasters. Pilasters over twee verdiepingen, gescheiden door een geprofileerden band, heeft men aan een huis Dwarskaai G 110.

Behalve deze fragmenten, zijn nog een viertal gave pilastergevels te Middelburg bewaard. De oudste is wel de gevel Dam F 147 (afb. 21), die omstreeks 1650 zal zijn gebouwd. Een familie-overlevering wil, dat dit monumentale huis door niemand minder dan Jacob van Campen zou zijn ontworpen, maar hiervoor bestaat weinig of geen grond. Waarschijnlijk heeft een lid der familie de Neve, die tot 1661, toen zij naar Amsterdam vertrokken, ter plaatse woonachtig waren, dit huis doen bouwen. In 1663 werd mr. Johan van de Perre, licentmeester van Zeeland, er eigenaar van. Van de origineele inrichting uit dien tijd is niets meer over; dat ook het oude interieur zeer fraai moet zijn geweest, leert ons de akte van den executorialen ver-

1) Het in 1644 gebouwde, bijzonder fraaie kantoor der Wisselbank, met frontons boven en festoenen beneden de ramen, werd voor ongeveer veertig jaar gesloopt. Een afbeelding berust in den atlas.

koop in 1684, noodig geworden doordat het met de finantiën van van de Perre geheel mis was gegaan. Bij de definitieve veiling werd het huis voor 1756 pond Vlaams of ruim tienduizend gulden [1]) verkocht aan Maria Christina Bartholotti van den Heuvel, aan wier afstammelingen het meer dan een eeuw bij erfopvolging zou komen. Uitgezonderd werden van den koop „de behangels in denselve huyse jegenwoordich opgehangen, alsmede de schilderiën voor ende in de schouwen vastgemaakt", die „ter dispositie van den geëxecuteerde ofte die daertoe gerechtigt sal bevonden worden (souden) blijven".

Dat de koopster deze goederen mede heeft overgenomen, blijkt uit de stukken niet, maar is wel aannemelijk; nog in 1808 wordt gesproken van aanwezige behangsels, gobelins, die in onzen tijd, onherstelbaar beschadigd, achter kranten weggestopt, zijn teruggevonden, maar thans niet meer aanwezig zijn. Haar zoon, mr. Willem Thibaut, eigenaar van 1701-1730, zal het interieur hebben doen veranderen, en de nog aanwezige deuren, trap en Louis XIV schoorsteen hebben doen aanbrengen. In de negentiende eeuw zijn de meeste schoorsteenen en schilderstukken, die in bovengenoemde koopakte van 1808 nog afzonderlijk werden genoemd, verwijderd; de vorige eigenaar echter, de kunstzinnige mr. W. Polman Kruseman, heeft met gebruikmaking van elders verkregen voorwerpen het fraaie huis weder „aangekleed".

Het huis, opgetrokken op een, misschien ouder, plint, waarin keldervensters met diefijzers, wordt door vijf gemetselde, doch met cement bedekte, pilasters met Ionische kapiteelen, die tot de kroonlijst doorloopen, verdeeld in vier traveëen, zoodat de deur, waartoe een bordes toegang geeft, niet in de as is aangebracht. Het dak wordt bekroond door twee met festoenen versierde schoorsteenen. Wat het interieur aangaat, treft de bijzondere regelmatigheid van den plattegrond, waardoor beneden drie en boven vier kamers van bijna vierkanten vorm zijn verkregen. In den gang, waarin stucwerk, komt de trap met fraai gesneden balusters (afb. 22) uit het eerste kwart der XVIIIde eeuw, uit welken tijd ook de Louis XIV deuren (afb. 24) dateeren, die toegang geven tot de kamers; de deurbel is, blijkens inscriptie, in 1683 gegoten door Jacob der Kinderen. In een der

1) In 1808 werd het huis verkocht, samen met een huisje in de Spuistraat, voor 700 pond Vl. of 4200 gulden, en 500 gulden voor het interieur; in 1809 werd het voor 7000 gulden weder verkocht.

benedenkamers bevindt zich een Louis XIV schoorsteen met spiegel en schoorsteenstukje (afb. 23); dit laatste is evenwel later van elders ingebracht, evenals ten aanzien van eenige andere dergelijke versiering is geschied.

„Eine Schöpfung strenger spät-Renaissance" noemt Galland [1]) terecht den gevel van het huis „de Globe", Rotterdamsche kaai O 244 (afb. 25). Hoewel zekerheid daaromtrent ontbreekt, is het niet onmogelijk, dat deze fraaie gevel door Arent van 's Gravezande is ontworpen [2]), die sinds 1657 als stadsarchitect te Middelburg woonachtig was. In 1661 nl. werd het ter plaatse staande huis gekocht door Samuel Schorer, die gehuwd was (sinds 1653) met Johanna Lampsins; hun wapens zijn nog in het huis aanwezig. Vermoedelijk heeft hij kort daarop de tegenwoordige pui inplaats van den vroegeren trapgevel doen zetten; daar 's Gravezande in het begin van 1662 is gestorven [3]), zou hij nog juist het ontwerp voor de Globe hebben kunnen maken. In de achttiende eeuw werd de Oost-Indische Compagnie, die er naast haar pakhuizen bezat, eigenaar van het huis; voor eenige jaren is het gekocht door de Vereeniging „Hendrick de Keyser." Boven de onderpui, die in de tweede helft der negentiende eeuw is gewijzigd [4]), rusten op de versierde eikenhouten lijst daarvan vier pilasters met Korinthische kapiteelen, waarboven zandsteenen architraaf, baksteenen fries en een kroonlijst, waarin versierde consoles en een eierlijst voorkomen. Daarboven een fronton, dat een oeil de boeuf omsluit, geflankeerd door twee afgehakte wapenschilden, die zijn vereenigd en omstrengeld met guirlandes. Het oude stoephek is in 1890 gesloopt; slechts fragmenten zijn bewaard. Gespaard is gelukkig het bijzonder fraaie zandsteenen poortje (afb. 26), dat toegang geeft tot het huis. Twee vlakke pilasters met Korinthische kapiteelen dragen een hoofdgestel met een door twee dolfijnen geflankeerd bovenlicht. In de zwikken naast den rondboog vindt men horens van overvloed, met de

1) Geschichte p. 518.

2) De veronderstelling van den heer C. Visser, Bouwwereld 1920 p. 60, dat Vingbooms de ontwerper zou zijn, is m.i. minder aannemelijk.

3) Zie mijn Aanteekeningen over enkele oud-Nederlandsche bouwmeesters, Oud-Holland XL p. 164.

4) Vóór beide tegenwoordige ramen, die in 1890 zijn aangebracht, was er één groot raam, dat gekomen was in de plaats van een gekoppeld vierlichtsraam, waarvan de sporen nog in den puibalk zijn aangetroffen.

globe, waaraan het huis zijn naam ontleent en die thans weer op den spits van het fronton prijkt, een uitnemend embleem voor een Middelburgsch koopman uit dien tijd. In het fries een lint met het opschrift: *Mercatura labor — Pax mihi Christe manes*, een deel van de lijfspreuk van Johannes Radermacher, een voorvader van moederszijde van den bouwheer. De voorgang wordt gesierd door gesneden deuren met doorbroken fronton [1]) en een traplicht, maar bovenal door het eerste van een reeks van drie in grenenhout gesneden poortjes, uitloopend op de keuken, die een alleraardigst oud-Hollandsch binnenhuis-kijkje opleveren. Oorspronkelijk waren de fonds donkerblauw geschilderd en waren lijst- en lofwerk verguld; thans echter is alles eenkleurig geverfd. Boven het eerste poortje (afb. 27) ziet men de wapens van Schorer en Lampsins, de stichters van het huis, die voor den wapens-storm van 1798 ook in den tympan zullen hebben gezeten; iets lager het opschrift: *Mediocriter*, wat zeker niet op dit fraaie produkt van zeventiende-eeuwsche kunst past. Het tweede poortje, hoewel eenvoudiger, doch niet minder fraai bewerkt, draagt het opschrift: *Quid reddam Domino;* het derde [2]), dat toegang geeft tot de keuken: *Bonis in bonum*.

Vermeld dient nog te worden, dat de spil van de oorspronkelijke trap van boven eindigt in een gesneden mansfiguurtje van ongeveer 35 c.M. hoogte.

De uit Rijsel afkomstige „coopman'' Otto de la Porte, die in 1672 uit de stadsregeering werd „geremoveerd'', deed in 1665 een huis bouwen aan de Vlasmarkt K 145 (afb. 28), dat, hoewel geheel met cement en verf bedekt, toch als een belangrijk overblijfsel der klassieke periode aan te merken is. De onderste verdieping wordt door acht Ionische, de bovenverdieping door evenveel Korinthische pilasters gesierd, die door een geprofileerde lijst worden gescheiden. Het middenstuk springt iets vooruit; door het aanbrengen van smalle zijramen daarin is de ontwerper er in geslaagd, een symmetrischen gevel te verkrijgen. Het rondlicht boven de deur is door versiering omgeven; in de dammen boven de vensters der verdieping van het middenstuk vindt men beeldwerk en het jaartal op een cartouche.

1) Afgebeeld bij dr. C. H. de Jonge, Holländische Möbel und Raumkunst in Holland 1650-1780 ('s-Gravenhage, 1922) no. 71.
2) Afgebeeld a.w. no. 68.

Belangrijker nog, niet het minst door het interieur, is de fraaie gevel Balans D 6 (afb. 29). Oorspronkelijk stonden hier drie huizen, wier zijtrapgevels nog aan den tegenwoordigen bouw aanwezig zijn. Eigenaar werd in 1661 Pierre le Buteux, lakenkoopman, die tusschen dit jaar en 1687, toen hij stierf, er het tegenwoordige breede huis heeft laten zetten. De naam van den architect is ons onbekend en laat zich zelfs niet gissen. De weduwe van den stichter vermaakte het huis in 1692 aan haar stiefzoon Jean Walleran Sandra, later o.a. burgemeester van Middelburg; het testament is van belang, omdat het ons een inzicht geeft in de toenmalige gesteldheid van het interieur. In de schenking van het huis nl. werden „begrepen twee schilderijen in den voorvloer, en de gouden leeren [1]) in de camers en salet". Bij diens dood werd de waarde van het huis in 1712 gesteld op 3628 pond Vlaams of ruim 21 duizend gulden, voor die dagen zeker een hoog bedrag. Bijna honderd jaar later, in 1808, werd het huis verkocht voor slechts 8080 francs; bovendien echter moest de kooper voor 2586 francs overnemen een aantal „losse goederen", als hoedanig genoemd worden: in het groote salet „een spiegel voor de schoorsteen, een penantspiegel, twee bas-relieven en het behangsel"; in het kleine salet o.a. een spiegel voor den schoorsteen en een schilderstuk; in de tapijtkamer: „een behangsel, een spiegel voor de schoorsteen en twee branches en twee schilderstukken"; in de eetzaal „een schouwstuk", in de boekenkamer „een schoorsteenstuk en twee branches", in de ontbijtkamer „een schouwstukje met twee branches". Bovendien kon het ameublement van het groote salet, waaronder „twee branches en een kristallen kroon", tegen deskundige taxatie worden overgenomen. Van al die pracht is nog maar weinig over. Alleen het „groote salet" — rechts voor aan de straat — bezit nog, behalve eenvoudig stuc plafond, zijdamasten behang in lijstwerk, bovengenoemde spiegel en een penantspiegel, waaronder damtafeltje; de kamer is blijkens den stijl in het laatste kwart der achttiende eeuw aldus ingericht. De kamer links, vermoedelijk het kleine salet, bezit nog, behalve eenvoudig stuc plafond in den stijl Louis XV, het lijstwerk, dat eens de, nu verdwenen, wandbekleeding omvatte, en een schoorsteen met een spiegel uit het laatste kwart der achttiende eeuw.

1) Of dit te Middelburg was vervaardigd, staat niet vast, doch is geenszins onmogelijk. In 1673 leverde zekere Jan Hazenberg goudleer voor het stadhuis; in 1712 is sprake van een goudleerhuis, zonder nadere aanduiding.

Bewaard is ook nog, behalve een eikenhouten trap met gesneden balusters (zie afb. 30) uit de eerste helft der achttiende eeuw, een fraaie dubbele portaalboog (afb. 30), oorspronkelijk wit met goud (thans verkleurd) geschilderd, die vermoedelijk uit den tijd van den bouw dateert. Hij bestaat uit Korinthische kapiteelen met fraai gesneden zwik- en boogvullingen, afgedekt door een rijkbewerkte kroonlijst.

De gevel van dit huis, dat thans tot Kantongerecht dient, wordt door negen oorspronkelijk gemetselde, doch thans gecemente pilasters met zandsteenen Ionische kapiteelen en lijstbasementen, die steunen op het zandsteenen plint en gemetselde borstwering en die doorloopen tot de breede kroonlijst met blokjes, verdeeld in acht traveeën. De eentonigheid van den ietwat gerekten gevel wordt gebroken door een verhoogd gedeelte in het midden ter breedte van twee ramen, met voluutvormige vleugelstukken en een door Korinthische pilasters gedragen driehoekig fronton, waarin oeil de boeuf, vastgehouden door zeemeerminnen; het wordt verlevendigd door opgenomen festoenen boven de vensters. De voordeur wordt omlijst door Gotlandsche zandsteen met beeldhouwwerk.

DE LODEWIJKSTIJLEN EN LATER

ZIJN van vorige bouwperioden nog vrij talrijke overblijfselen bewaard, het aantal gevels en interieurs in een der Lodewijkstijlen is te Middelburg nog zoo groot, dat men zonder meer zou willen meenen dat deze stad, als Amsterdam, tamelijk jong is en in de achttiende eeuw in plaats van aan het eind, eerst aan het begin van haar bloei stond. Afgescheiden echter van de omstandigheid, dat deze periode het kortst achter ons ligt en daardoor uiteraard hiervan meer is bewaard, dan van oudere stijlen — de achttiende eeuw was voor Middelburg, zooals wij zagen, niet onvoordeelig, zoodat toen nog tal van fraaie huizen zijn gebouwd.

Het oudste der in Lodewijk XIV stijl gebouwde huizen is het huis Giststraat F 163. Oorspronkelijk stonden hier twee huizen, die echter gedurende de geheele zeventiende eeuw gemeenschappelijk werden bewoond door de familie van de Perre, en die vóór 1685 „tot een zijn geappropriëert". Een akte van 1653 spreekt o.a. van de „tapiten, schouwcleen etc.", waarmede het grootste was gesierd. De gevel, die een overgangstype vertoont van klassicisme naar Louis XIV, is overigens niet bijzonder belangrijk; hij heeft een wat grove travee en een kroonlijst met triglyphen. Des te aantrekkelijker echter is het interieur. Behalve eenvoudig stucwerk in den gang en gesneden Louis XIV deuren, bezit dit huis een fraaie achterkamer met buffetnis en rijk stucwerk (afb. 32, 33). De buffetnis, zwart met goud, in den stijl Louis XIV, is wel een der mooiste, die te Middelburg zijn bewaard; er omheen heeft men een gesneden betimmering, met spelende engeltjes versierd. De koof bestaat uit stucwerk, met vazen en borstbeelden in medaillon, de mannen in klassieke dracht, de vrouwen in die van den tijd. De, latere, schoorsteen draagt het borstbeeld van den stadhouder-koning Willem III in stuc; het is op grond daarvan aannemelijk, dit interieur op c. 1700 te stellen.

De eerste gedateerde gevel uit deze periode is van 1720, nl. het huis Spanjaardstraat E 68; het heeft een hardsteenen plint, een deurtravee met schelpversiering, kroonlijst met consoles en dakvenster met uitgebogen fronton. Van het fraaie interieur is niet veel meer over sinds voor eenige jaren vier dessus de porte (witjes) — waarvan een

een jonge Hercules met de door Juno gezonden slangen, de andere spelende kinderen voorstelden — een mooie wit marmeren rococo schoorsteenmantel en twee penantspiegels zijn uitgebroken en verkocht; alleen de deuren en een fraai Louis XV stuc plafond zijn nog over.

Op de plek, waar thans het Wijnkoopershuis Dam G 96 staat (afb. 34), was in de zeventiende eeuw een ander, dat in 1668 door de hoofdmannen van de wijnkoopers werd gekocht; het heette toen reeds „de Wijnberch" en heeft vermoedelijk reeds daarvóór aan een wijnhandelaar behoord. Stellig was dit voor de hoofdlieden van het gilde een aanbeveling; meer nog waarschijnlijk de overweging, dat het huis vlak aan de haven lag en direct bij de Kuiperspoort, waar de kuipers resideerden, waarmede de wijnkoopers uiteraard veel te maken hadden. In 1723 kochten zij ook het aangrenzend pand en deden in dat jaar, blijkens het jaartal in de kroonlijst, daar het tegenwoordige huis zetten; tot 1805 bleef het in eigendom bij de „Societeit der vrije wijnkoopers", zooals hun organisatie toen werd genoemd. Daarna diende gedurende de eerste helft der negentiende eeuw het huis tot een ordinaire herberg, zonder gelukkig zijn statig karakter te verliezen.

De rijkversierde deurtravee vermeldt, evenals de kroonlijst met bewerkte consoles, den naam van het huis. Inwendig biedt het weinig belangrijks; in den gang is eenvoudig stucwerk uit de achttiende eeuw.

Belangrijker voorbeeld van een gevel uit de eerste helft der achttiende eeuw, waarbij het gevelvlak wordt gebroken door een hoogoprijzende travee, biedt het huis Koepoortstraat N 29 (afb. 35), thans als Commandement der Marine in gebruik. Vóór 1650 stonden hier twee huizen, die tot een werden „aaneengetrokken"; bij verkoop in 1679 waren er „behangsels, tapijtserijen, goutleeren en ingezette schilderijen voor de schoorsteenen ofte elders vast staende". Van dit zeventiende-eeuwsche interieur is ook hier niets meer over; na 1725 echter, toen de burgemeester Johan Guilelmus Schorer er eigenaar van werd, is de tegenwoordige gevel [1]) en binneninrichting tot stand gekomen, die nog grootendeels is bewaard.

De monumentale gevel wordt besloten door geblokte zijpilasters

1) Het jaartal 1735, in Romeinsche cijfers in de kroonlijst van den achtergevel aangebracht, zal wijzen op de beeindiging van den bouw; de voorgevel schijnt iets ouder.

en een kroonlijst met consoles, waarvan midden- en zijstukken ter onderbreking van de eentonigheid iets vooruitspringen. In het midden is een versierde deuromlijsting met travee in den stijl Louis XIV; een eenvoudig stoephek beschermt het hardsteenen plint. De gang bevat een stuc plafond en een fraaie houten gesneden portiek (afb. 36), afkomstig uit den tijd van den bouw. Een gesneden deur, overgang Louis XIV-Louis XV, geeft toegang tot de rechtervoorkamer (afb. 38) met fraai stuc plafond met vrouwenbeelden als IJdelheid, Justitia enz. in de hoeken, en een eenvoudige schoorsteen met spiegel en wandlustres. De wanden dezer kamer zijn bekleed met op jute geschilderd behang, met bijbelsche of klassieke voorstelling; door gebruik te maken van dit materiaal heeft men een imitatie verkregen der meer in de zeventiende eeuw voorkomende geweven gobelins. De voorkamer aan de linkerzijde heeft eenvoudig stuc plafond en een Louis XVI schoorsteenmantel met een ouder eikenhouten bewerkt bovenstuk, dateerend uit het tweede kwart der achttiende eeuw. Bijzonder fraai is de achterzaal (afb. 37, 39), met stuc plafond en betimmering overgang Louis XIV-XV; alleen het origineele behangsel is verdwenen. De rijkbewerkte schoorsteen met spiegel en witje kan zeer wel door Gerard de Grendel zijn ontworpen, een beeldsnijder, die van 1725 tot 1776 te Middelburg werkzaam was en aan wien meerdere kamerbetimmeringen en schoorsteenen, die alle een zekere familietrek vertoonen, kunnen worden toegeschreven [1]). Boven de buffetnis, evenals boven de deur, is een witje met spelende engeltjes, dat het relief van stucwerk al zeer bedriegelijk nabij komt.

In den achtergang bevindt zich nog een aardig oeil de boeuf van gebakken aarde.

Ook het interieur van het huis Rouaansche kaai G 129 dateert van circa 1730. De gang is versierd met medaillons in stuc, evenals het trapgat, waarin de wapens Parker-Ramskrammer en Brouwer-Gijsen, eigenaars resp. in 1728 en 1757, zijn aangebracht; een trap met eenvoudige houten balusters en snijwerk aan den zijkant in den stijl Louis XIV welft zich hierin naar boven. De voorkamer heeft een marmeren schoorsteenmantel, waarboven stucwerk; de daarachter gelegen kamer een zwart marmeren Louis XV schoorsteenmantel met rijk gesneden eikenhouten bovenstuk met schilderstuk, een allegorie op de

1) Zie over hem het artikel van J. A. Frederiks in Bouwkundig Weekblad 1892 p. 159.

rechtspraak, met het stadhuis van Middelburg op den achtergrond. Ook deze schoorsteen doet aan de Grendel denken. Van belang is in deze kamer ook het zeventiende-eeuwsche plafond, bestaand uit moer- en kinderbalken, waaraan zgn. druipers. Een tusschenkamertje bevat een schoorsteenstukje van c. 1800, zeilende schepen voorstellend; de tuinkamer een stuc plafond, fraaie buffetnis en gesneden dessus de porte zonder schilderstuk uit den tijd van den bouw, en een Louis XVI schoorsteenmantel, waarboven Louis XIV spiegel.

Van bijzonder veel belang is de rijke gevel Lange Delft H 12 (afb. 40, 41), in 1733 door een onbekend bouwmeester ontworpen voor Johan Pieter van den Brande, een regent, wiens nakomelingen het huis tot 1857 hebben bezeten en bewoond. In dat jaar werd het eigendom der Afgescheiden gemeente, die het ten deele tot kerk inrichtte; later werd het huis weer door particulieren bewoond, tot in 1898 er de Provinciale Bibliotheek van Zeeland in werd gevestigd.

Het breede heerenhuis, uit twee samengetrokken, heeft een hardsteenen gevel met geblokte pilasters, doorloopend tot de kroonlijst, die gedragen wordt door consoles. In het vooruitspringend middenstuk, bijzonder uitvoerig behandeld, een deuromlijsting van twee halve kolommen met Korinthische kapiteelen; boven den ingang vrouwenkop en zwikvulling. De omlijsting loopt door in een groote nis over de eerste en tweede verdieping, waarin een venster, eveneens met een vrouwenkop als sluitsteen; boven de architraaf, rustend op consoles, vederversiering en cassetten. Een vooruitspringend fraai gesmeed balconhek, geflankeerd door twee beeldjes op voetstuk, draagt in niet geringe mate tot verlevendiging van den gevel bij. Deze wordt bekroond door een rijk bewerkte attiek (afb. 41), bestaande uit een balustrade met potten en een middenstuk, waarin het wapen der familie van den Brande, geflankeerd door half levensgroote beelden. Onder en boven de vensters zijn geornamenteerde schelpen aangebracht.

Aan den achterkant van het huis verheft zich een slanke achtkante uitkijktoren, opgetrokken in gele baksteen met hoeken en banden van roode baksteen, met als windwijzer een zeemeermin. Deze toren is uit de zeventiende eeuw en vermoedelijk overgebleven van den vorigen bouw; zij waren eertijds talrijk te Middelburg en gaven den kooplieden de gelegenheid, de hun toebehoorende schepen reeds van ver behouden van hun wereldreis te zien terugkomen.

Het interieur is niet geheel meer in overeenstemming met den zoo belangrijken gevel. De hal heeft stuc plafond en vlakke pilasters met fantaisie-kapiteelen. De voorkamer links, met eenvoudig stuc schoorsteenboezem van c. 1800, bewaart nog twee dessus de porte door M. Accama; gesneden deuren geven toegang tot de kamer daarachter, met lijstwerk waarin zijden damastbehangsel. Ook hier twee dessus de porte en een wit marmeren schoorsteen op ramskoppen van c. 1800. Het daarachter gelegen vertrek bezit een schoorsteenboezem uit den tijd van den bouw. Deze kamer is bij de inrichting van het huis tot Afgescheiden kerk ten deele uitgebroken en dient thans tot boekenbergplaats; in het plafond bevond zich een groote cirkelvormige beschildering door Terwesten, die thans een particulier huis te 's-Gravenhage siert.

Een eikenhouten trap met gesneden balusters leidt naar de verdieping, waar slechts een schoorsteen met schilderstukje en een hoekschoorsteentje met vaas in stuc, beide uit den tijd van den bouw, over zijn.

Uit hetzelfde jaar dateert de gevel Lange Noordstraat L 128 met rijk versierde kroonlijst met consoles, zijtravee en gesneden deur en kalf.

Iets later, in 1736, werd „Het Observatorium" gebouwd aan het Molenwater E 51 (afb. 42). Bouwheer en bouwmeester beide was Jan de Munck, van 1730 tot 1758 stadsarchitect, die den Middelburgschen Vijverberg, het Molenwater, met een reeks van bouwwerken — Koepoort (1735), IJkkantoor, later als Concertgebouw gebruikt en thans depot van de Landweer (1739), Luthersche kerk (1740-1742) — omkranste. Behalve de bouwkunde, beoefende de Munck ook de exacte wetenschappen. Aan zijn huis bouwde hij een waarnemingstoren, die meer dan twintig meter hoog was, maar die in 1775 werd afgebroken [1]). Zijn verdiensten op cosmografisch gebied brachten hem de benoeming tot „astronomicus en observateur in den hemelloop en starrekunde" van Prins Willem IV. Hij was echter wellicht grooter wiskundige dan kunstenaar; aan zijn werk is een zekere eentonigheid niet te ontzeggen.

Zijn woonhuis heeft een eenvoudige versierde travee, waarin een Cupido met aardbol, geflankeerd door dolfijnen. Vooruitgemetselde,

1) Afbeelding van huis met toren, titelplaat van een zijner geschriften, is in den provincialen atlas.

geblokte pilasters daarnaast en hoekpilasters dragen de kroonlijst, die door consoles wordt gesteund.

Aan den Langen Delft, waar nu het Grand Hotel staat, stonden in de zeventiende eeuw drie huizen, waarvan later twee „tot een gemaeckt zijn". In 1746 werd door Mathias Cornelis Versluys, zoon van Stephanus Versluys, raad van Nederlandsch-Indië, het derde perceel gekocht; zij deden het volgend jaar er het huis bouwen, dat nog als getuigenis van den rijkdom en den smaak van dien tijd te bewonderen valt. Een koopakte van het jaar 1800 geeft ons bijzonderheden omtrent het interieur; een vijfde van den koopprijs, die 18000 gulden bedroeg [1]), was voor de losse goederen „als vaste spiegels, in pinanten of schoorsteenen, daaronder mede begrepen de considerabele groote vaste spiegels en het beeld in de koepelkamer, geschilderde deur- en behangselstukken, waaronder alweder gecomprehendeerd zijn de kostbare geschilderde vakken in de gemelde koepelkamer". Maar hoe belangrijk het huis van binnen ook thans nog moge zijn, uit dit stuk blijkt, dat ook hier sindsdien veel is verdwenen.

De gang is versierd met stucwerk met Mercurius-kop; het trappenhuis, uit den tijd van den bouw (afb. 43, 44), is bijzonder belangrijk en heeft rijk bewerkte, steeds verschillende, balusters. Achter rechts heeft men de in den stijl Louis XVI ingerichte muziekzaal, thans als eetzaal in gebruik, waarin wij bovengenoemde koepelkamer meenen te herkennen. De in 1800 nog aanwezige, kostbare geschilderde vakken zijn sindsdien verdwenen, evenals het beeld; bewaard is het buitengewoon rijkbewerkte stuc plafond (afb. 45, 46) met musiceerende putti in den koof; ook de betimmering met schoorsteen, buffetnis en dessus de porte zijn nog aanwezig. De daaraan grenzende kamer bewaart nog een schoorsteenstukje uit dien tijd. Aan den linkerkant bevindt zich een tusschenkamer met schoorsteen met schoorsteenstuk en spiegel en beschilderd doek met pilasters en medaillons, benevens een fraai dessus de porte; in de daarachter gelegen kamer zijn eveneens een schoorsteenstuk en dessus de porte bewaard, mede uit het laatste kwart der achttiende eeuw. Uit den tijd van den bouw zijn op de bovenverdieping nog aanwezig enkele schoorsteenen en gepanneleerde blinden.

De van een versierd hardsteenen plint voorziene gevel (afb. 47)

1) In 1808 werd het huis getaxeerd op slechts 9500 gulden.

wordt gesierd door een travee met rijk gesneden deuromlijsting over twee verdiepingen; de deur wordt afgesloten door een gesneden deurkalf. Boven in de travee twee leeuwen, die een schild dragen met het jaar van den bouw (1747). Geblokte hoekpilasters loopen door tot de kroonlijst met consoles, waarboven een zandsteenen balustrade met potten en engel en twee blanke wapenschilden. Een platte ingebouwde, vierkante uitkijktoren geeft, evenals twee schoorsteenen van versierde zandsteen, verlevendiging aan het dak.

Zekere overeenkomst met bovengenoemden gevel in den Langen Delft vertoont de gevel Gortstraat K 19 (afb. 48), die, in tegenstelling met de meeste andere gevels uit deze periode, waar alleen travee en geblokte hoekpilasters de vlakheid van den gevel breken, drukker is versierd. Het huis, waarvan de ontwerper mede onbekend is, is in het tweede kwart der achttiende eeuw gebouwd voor een der leden van het geslacht van Visvliet, dat hier sinds c. 1700, toen Omar van Visvliet het toen bestaand perceel kocht, bijna een eeuw lang gevestigd was. De pui is nagenoeg geheel bekleed met hardsteen, met kleine dammen van baksteen; ook de borstweringen onder de vensters zijn van hardsteen. De geblokte pilasters eindigen in Ionische kapiteelen, die een kroonlijst met bladconsoles en friesversiering dragen. De iets vooruitspringende middentravee heeft een portiek en balkon op Korinthische kolommen en balkonhek met vazen; het stoephek, blijkens een gravure in c. 1840 nog aanwezig, is sindsdien verdwenen. Ook de „moderniseering" der ramen echter heeft den gevel van zijn oorspronkelijke bekoring doen verliezen.

Inwendig valt vooreerst het bijzonder rijke Régence-stucwerk in den gang te bewonderen (afb. 49), geornamenteerde schelpen en bloemkorven weergevend; geen tweede gang van zooveel belang is te Middelburg aanwezig. Ook de fraaie gesneden deuren zijn nog goed bewaard. De voorkamer links bevat een eenvoudige houten schoorsteen; de daarachter gelegen tusschenkamer een elegant Louis XV stucplafond en empire-schoorsteenmantel. Bijzonder belangrijk is de fraaie achterkamer (afb. 50) met rijk bewerkt Régence-plafond met de vier jaargetijden in de hoeken, een prachtige schoorsteen met spiegel en eikenhouten boezem, die eveneens aan de Grendel zou kunnen worden toegeschreven, een sierlijke betimmering en blinden om en aan de vensters. Een daarnaast gelegen kamer bevat een schoor-

steen met geschilderde chinoiserie van omstreeks 1750; de aan de andere zijde gelegen zomereetkamer heeft een gesneden houten plafond en een fraai bewerkte deur, waarboven dessus de porte met schilderstukje uit het tweede kwart der achttiende eeuw.

Bijzonder elegant is de gevel Dwarskaai G 108 (afb. 51), die uit denzelfden tijd zal dateeren. Deuromlijsting met versierde deurtravee over beide verdiepingen aan den zijkant, vensters met gesneden spiegelboog en kroonlijst met consoles zijn hier samengevoegd tot een zeer smaakvol geheel. Inwendig is stucwerk met medaillons in den gang bewaard; de achterkamer heeft een mooie wandbeschildering van Aart Schouman, vogels voorstellend, die hier later, omstreeks 1840 is aangebracht en volgens Nagtglas [1]) afkomstig is uit het Huis te Oostkapelle. — Een zijtravee, gesneden deurkalf en kroonlijst heeft men ook aan het huis Langeviele K 377.

Uit dezelfde periode dateert ook het huis Lange Noordstraat L 112 met kroonlijst met consoles, versierde middentravee en eenvoudig stoephek; door de terugbuiging van de vleugels is een gelukkige oplossing gevonden voor het breede, in een uitspringende bocht der straat staande, gevelvlak [2]).

Minder fraai, doch belangrijk wegens het materiaal, is de gevel Rotterdamsche kaai O 241 (afb. 52), die geheel van hardsteen is opgetrokken, met vier geblokte pilasters en versierde borstweringen onder de vensters; de deur heeft een bewerkt hardsteenen kalf, terwijl ook de schoorsteenen met dit materiaal zijn bekleed.

Een analoge gevel, iets breeder en zonder laatste bijzonderheid, doch met een balustrade op het dak, heeft men Rouaansche Kaai G 128; ook deze gevels dateeren uit het tweede kwart der achttiende eeuw. Iets verderop, Rouaansche kaai G 122-123, een gevel met kroonlijst, waarin rijk gesneden consoles en snijwerk onder den voorsprong van het dak, en in de eerste verdieping vensteromlijsting met: *de Zon*.

Vermeldenswaard is ook de eenvoudige gevel Kinderdijk P 90, met kroonlijst met consoles en jaartal (1738), deuromlijsting en gesneden kalf; evenzoo de merkwaardige travee Kinderdijk P 114 uit het begin der achttiende eeuw.

1) Levensberichten van Zeeuwen II p. 610.

2) De rechtervoorkamer van dit huis bevat een merkwaardig op linnen geschilderd plafond in den stijl Louis XV.

Naast deze gevels met rechte kroonlijsten heeft de eerste helft der achttiende eeuw ook nog enkele hals- en tuitgevels voortgebracht, die om hun versiering vermelding verdienen. Zoo b.v. de eenvoudige tuitgevels Wal B 46 en B 57 met zandsteenen voluten, segmentvormig fronton en uitgemetselde rollaag; de gevel Gravenstraat I 265 met zandsteenen dubbel gezwenkte afdekking, eindigende in voluten, segmentvormig fronton en houten hijschbalk; de Louis XV gevel Gortstraat K 20 (zie afb. 48) met geprofileerde zandsteenen afdekking en voluten; de ietwat te hooge topgevel Londensche Kaai H 55, jammer genoeg echter bepleisterd, met voluten en segment-vormig fronton, waarop kuif en waarnaast potten zijn aangebracht.

Ook in de tweede helft der achttiende eeuw zijn nog enkele belangrijke gevels gezet en fraaie interieurs ingericht.

Mr. Willem van Citters, pensionaris van Middelburg, kocht in 1753 een huis in de Gortstraat K 23, dat hij overeenkomstig den stijl dier dagen deed inrichten. De breede gevel (afb. 53) heeft een vooruitspringende, versierde middentravee van zandsteen, geblokte pilasters en kroonlijst met consoles. Inwendig een bijzonder fraaie hal (afb. 54) met kolommen met Ionische kapiteelen, waarboven een hoofd gestel van stucwerk met de wapens van den bouwheer en zijn echtgenoote, G. P. Broenken. De kamer rechts bevat een schoorsteenstukje, dat wordt toegeschreven aan A. Busschop [1]), de voorkamer links een witmarmeren schoorsteenmantel, waarin spiegel en schoorsteenstuk en twee dessus de porte (vogels), toegeschreven aan denzelfden kunstenaar. De achterkamer heeft een fraaie marmeren Louis XV schoorsteenmantel met gesneden spiegel, Louis XV stuc plafond en zijden behang; drie bijzonder mooie dessus de porte, putti in het grauw voorstellend, kunnen worden toegeschreven aan M. J. Geeraards.

Op de plek, waar in de Middeleeuwen de commanderij der Duitsche orde te Middelburg stond en waarvan een zeer verweerde gevelsteen met het wapen dier orde, aangebracht in den westelijken buitenmuur, nog de herinnering bewaart, liet J. A. van de Perre, de bekende Zeeuwsche maecenas, die gehuwd was met de schatrijke Jacoba van den Brande, in 1765 een huis bouwen, dat uitwendig zoowel als

1) Indien deze toeschrijving juist is, moeten deze schilderstukken reeds in het vorige huis hebben gezeten en mee zijn overgebracht, daar Busschop in 1731 is overleden.

inwendig van bijzonder belang is. In 1838 werd het fraaie huis door de erfgenamen van J. H. Schorer, de eerste gouverneur van Zeeland, die het na van de Perre's dood had gekocht, aan het provinciaal bestuur overgedaan, dat het ten behoeve van het provinciaal gerechtshof deed inrichten; in 1876 werd de arrondissementsrechtbank er in gevestigd.

De impossante gevel (afb. 55) van geslepen baksteen [1]) gelijkt, doordat de vleugels rechthoekig op het hoofdgebouw staan, op het in 1767 gebouwde paleis van den prins van Nassau-Weilburg, thans Schouwburg, te 's-Gravenhage. Het hoofdgebouw wordt begrensd door hoekpilasters, die een groot driehoekig fronton dragen; de gesneden dubbele deur is omlijst door hardsteen, evenals het middenraam daarboven. De vensters zijn voorzien van gesmeed ijzeren raamhekken, de dakvensters van een rad. Twee hardsteenen lantarenpalen vóór den ingang dateeren uit het laatste kwart der achttiende eeuw.

Roept het huis van van de Perre van buiten de vergelijking op met een paleis, van binnen gelijkt het met zijn fraaie gobelins en niet minder dan 17 vaste schilderstukken een museum! In de hal staan twee beelden op consoles, waarvan één Socrates voorstelt; de wand is ingedeeld door pilasters met Ionische kapiteelen; evenals het stuc plafond dateert deze uit het laatste kwart der achttiende eeuw. De zeer belangrijke civiele audiëntie-zaal (afb. 56) heeft een Louis XV stuc plafond, schoorsteen met spiegel en twee verguld bronzen appliques, eikenhouten deuren en betimmering in denzelfden stijl. De wanden zijn bekleed met geweven wandtapijten, in 1765 vervaardigd door Daniël Leyniers, „marchand fabriquant de tapisserie très fine" te Brussel; zij stellen den triumftocht van een Romeinschen imperator voor [2]). De daarachter gelegen zittingzaal is later, in Empire-stijl, aangebouwd. Het ijzeren hek met fasces, weegschalen en gerechtsroeden, zwaarden en doodskoppen, in 1744 gesmeed door F. H. Lievens uit Antwerpen, is bij de inrichting tot rechtbank van de Hooge vierschaar in het raadhuis naar hier overgebracht; twee houten loopende leeuwen met de wapens van Zeeland en Middelburg, van dezelfde herkomst, zijn vervaardigd door den beeldhouwer van Baurscheit. De raadkamer

1) Dit zeldzame materiaal vond ook toepassing in het huis St.-Pieterstraat F 39.

2) Zij kostten blijkens bewaarde aanteekeningen 20 gulden wisselgeld van Brabant per vierkante Brusselsche el; met de kosten van verpakking en verzending kwamen zij op 1836 gulden 10 stuivers.

bevat een schoorsteen en grisaille met wapen; het parket van den officier een houten betimmering en marmeren schoorsteenmantel met grisaille door D. van der Aa uit 1770. Het daarachter gelegen parket van den substituut-officier bewaart in lijstwerk een zijden behang, een schoorsteenmantel met spiegel uit het midden der achttiende eeuw en drie dessus. In de wachtkamer is een eenvoudig op doek geschilderd behang; boven de deur zijn de alliantiewapens van de Perre-van den Brande, de stichters van het huis, aangebracht.

Op de verdieping heeft de griffierskamer, in den rechtervleugel, een fraaie eikenhouten bibliotheekbetimmering met vazen en eiken plafond uit het laatste kwart der achttiende eeuw; in de presidentskamer, aan den anderen vleugel, zijn gesneden deuren en dessus uit denzelfden tijd, en een schoorsteen met grisaille, toegeschreven aan P. Gaal. Twee schoorsteenstukjes en dessus de porte zijn bewaard in de praktizijnskamer; ook de kamer van den rechter-commissaris, de bode- en de getuigenkamer bezitten nog een schoorsteenstuk of dessus.

Uit denzelfden tijd ongeveer als het monumentale huis van van de Perre, dateert de gevel Wagenaarstraat E 285 (afb. 57) met vooruitspringend middenstuk met zandsteenen travee en bordes, hardsteenen plint en zandsteenen omlijsting van de uiterste vensters, waardoor de eentonigheid van den wat gerekten gevel eenigszins wordt gebroken. Bouwheer is vermoedelijk Anthony Huysman, die in 1764 de hier toen aanwezige huizen en terrein erfde; in 1795 verkocht hij het huis voor duizend pond Vlaams (6000 gulden) [1]), waarvan een vijfde diende voor de losse goederen „mitsgaders voor de vaste spiegels, vaste behangsels en vaste schilderijen". Sinds 1887 is het eigendom van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, dat er zijn museum in heeft gevestigd. Van bovengenoemde behangsels is niets meer bewaard; over zijn echter in de beide achterkamers marmeren schoorsteenen met schilderstukjes en zeer fraaie stuc plafonds. Het plafond in de linker-achterkamer (afb. 59) is zeer uitvoerig bewerkt; vooral de koof, met putti, en bloemkorven in de hoeken, is bijzonder bekoorlijk. Het schoorsteenstuk, een grauwtje, geeft engelen weer; dat van de rechter-achterkamer, in kleuren uitgevoerd, een allegorische vrouwenfiguur. Het stuc plafond in deze kamer, veel zwaarder dan in de vorige, is niettemin niet zonder belang.

1) In 1805 verkocht de toenmalige eigenaar het huis voor 5304 francs!

Schuin tegenover het vorige huis staat, in dezelfde straat D 84, een huis, dat blijkens den stijl van den gevel in het laatste kwart der achttiende eeuw gebouwd moet zijn (afb. 60). Een transportbrief van 1692 omschrijft het huis, dat toen daar ter plaatse was, als „een groot huys met al tgoutleer ende schilderiën voor de schouwe staende". In 1779 werd dit huis verkocht voor 683 pond 6 sc. 8 gr.; in 1788 bedroeg de koopprijs niet minder dan 2200 pond Vlaams. Uit dit verschil in prijs meenen wij te mogen concludeeren, dat tusschen genoemde jaren een verbouwing tot den tegenwoordigen vorm heeft plaats gehad, die het huis zoozeer in waarde deed stijgen, een veronderstelling, die door het karakter van den gevel geenszins wordt tegengesproken. Deze is opgetrokken van zandsteen, doch helaas geverfd; hij heeft een voor-uitspringend middenstuk met fronton. De deuromlijsting bestaat uit dubbele pilasters met Ionische kapiteelen en festoenen en rijkversierde architraaf; ter weerszijden van het middenraam der verdieping nissen met obelisken en er boven Louis XVI versiering. Bouwmeester van het huis zou Coenrad Kayser kunnen zijn, 's lands fabriek van Zeeland van 1776 tot 1791 en ontwerper van den nieuwen zijgevel van het raadhuis, een verdienstelijk architect, die ook door particulieren zal zijn aangezocht [1]).

Van het interieur valt niets te vermelden, sinds eenige dessus in den aanvang dezer eeuw zijn verkocht.

Architectonisch van geen beteekenis is de gevel, die P. E. van de Perre in 1780 deed zetten voor het huis Lange Noordstraat L 132, dat thans de Rijkskweekschool herbergt; slechts de hoogopgetrokken achtergevel, met kroonlijst met consoles en jaartal (1732) in Romeinsche cijfers en een deuromlijsting, verdient van het uitwendige vermelding. Des te belangrijker echter is het interieur. Van den bouw van 1732 dateert het fraaie stucwerk in gang en trapgat en de bijzonder elegant daarin oprijzende trap met gesneden balusters; vooral de hoekbaluster is zeer rijk bewerkt (afb. 61). Ook het stuc plafond uit de achterkamer is uit dien tijd; de marmeren schoorsteen, de betimmering, spiegels, gesneden deuren en dessus de porte zijn in den stijl Louis XVI, uit welken tijd ook de betimmering en de drie witjes in den gang naast deze kamer dateeren. Ook de voorkamer heeft een betimmering in den

1) Hij was geboortig uit Zutfen; zie over hem mijn Aanteekeningen in Oud-Holland XL p. 166.

stijl van die periode, een fraaie schoorsteen van grijs marmer, waarboven grauwtje, een damspiegel en dessus de porte; het stuc plafond stelt een stralende zon voor. In een zijkamertje bevindt zich een schoorsteenmantel met imitatie-Chineesche karakters.

Eenvoudiger is het Louis XVI-interieur Dam F 96. De voorkamer heeft een betimmering met gesneden deuren, dessus de porte en beschilderde behangsels, op één waarvan een deel der signatuur: V. Opp..... te onderkennen is. Tusschen de ramen het wapen van Steven van den Bosch met jaartal (1762). Beschilderde betimmering, schoorsteenmantel met spiegel en met wapen van Trezel uit denzelfden tijd vindt men Giststraat F 186.

Overgang van den stijl Louis XVI naar Empire, vormt de gevel Lange Noordstraat C 26 (afb. 62), die moet zijn ontworpen voor mr. J. C. de Bruijn(e), secretaris der stad, die in 1792 eigenaar werd van het ter plaatse aanwezige complex. De hardsteenen gevel, met vooruitspringend middenstuk, wordt bekroond door een kroonlijst en driehoekig fronton, waarin venster met guirlandes en een houten balustrade boven de zijvleugels. Boven de deur en de vensters daarnaast, zijn de versieringen van guirlandes en een kop aangebracht; in de verdieping zijn de dammen doorgevoerd als pilasters met fantaisie-kapiteelen, bekroond door een vaas.

Een paar huizen voorbij het huis, waar Balthasar de Moucheron en Jacob Cats hebben gewoond, naast de woning van den ontdekkingsreiziger Jacob van Roggeveen, staat Lange Noordstraat L 127 het monumentale woonhuis, dat in 1825 in zijn tegenwoordige gedaante is opgetrokken (afb. 63). Het huis, dat op het eind der zestiende eeuw ter plaatse bestond, wordt als het „huis met de drie torenkens" aangeduid; in de zeventiende eeuw werd het door de patriciërsfamilie Courten bewoond, die het geheel deed vernieuwen, en wordt het „het groote huis", genaamd [1]). In 1795 werd de Patriotten-societeit er gedurende eenige jaren in gevestigd; in 1808 werd het verkocht, maar brandde vier jaar later bijna geheel af. Eerst in 1825 werden de bouwvallen van het „groote huis" opgeruimd; het kwam toen in handen van Mr. J. van Reigersberg Versluys, die er het tegenwoordige huis deed neerzetten.

1) Een plattegrond uit de achttiende eeuw is in den atlas.

De breede gevel heeft een vooruitspringend middenstuk met kroonlijst en driehoekig fronton, geflankeerd door balustrades. De dubbele, gesneden deur is omlijst met ranken; het daarboven gelegen middenvenster is gevat tusschen klauwen als vleugelstukken. Aan beide zijden van dit venster zijn terugliggende vakken met beeldwerk, de attributen van de kunst weergevend. Inwendig valt weinig te vermelden sinds het oorspronkelijke behangsel voor eenige jaren, toen het huis in handen van het Rijk kwam, dat er kantoren in vestigde, is weggenomen; in de bovenkamer rechts is nog een eenvoudige schoorsteen met schoorsteenstukje.

Het huis Dam F 152-153, in zijn tegenwoordige gedaante gebouwd in 1838 voor den, lateren, burgemeester Paspoort van Grijpskerke, munt niet door architectonische bekoring uit, maar kan toch in een beschrijving der voornaamste huizen der stad niet worden gemist. De onderpui is versierd met vijf pilasters, die een hoofdgestel dragen, waarop balustrade met eenvoudig ijzeren hek; zij wordt beschermd door een gesmeed ijzeren hek, aan welks uiteinden lantarens zijn aangebracht. De gevel wordt afgesloten door een met palmetvormige versiering voorziene kroonlijst. Aan de achterzijde verheft zich nog ten deele de toren, die omstreeks 1540 opgetrokken kan zijn, toen Jacob Eeuwoutszoon hier het huis deed bouwen, dat op een teekening van van der Heyden uit het midden der zeventiende eeuw nog in volle pracht te zien valt.

Het interieur geeft geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen; een akte van 1824 spreekt nog van verschillende behangsels, die thans verdwenen zijn.

Behalve deze min of meer monumentale gevels, zijn ook in de tweede helft der achttiende eeuw enkele meer bescheiden huizen gebouwd, die niet zonder belang zijn. In het derde kwart der achttiende eeuw zal de smalle gevel Rouaansche kaai G 141 zijn ontworpen, met versierde hardsteenen vensteromlijsting en paneelen, en kroonlijst met consoles. Goed van verhouding, met eenvoudige versiering, is de gevel Londensche kaai H 65, uit 1785 dateerend (afb. 58). De gesneden deur met kalf en zijlichten is deels uit den tijd van den bouw, deels ouder; de kroonlijst, in het fries waarvan het jaartal en takken, is versierd met blokjes en consoles. In den gang is een fraaie portiek met slangen

(afb. 31), dateerend vermoedelijk van omstreeks 1700 [1]). Ook enkele andere eenvoudige, minder versierde gevels zijn uit die periode aanwezig; zij hebben echter alle door moderniseering der vensters veel van hun oorspronkelijke bekoring verloren.

Ook het aantal gevels, die, zonder een belangrijk geheel op te leveren, in hun onderdeelen vermeldenswaardigs hebben bewaard, is nog zeer groot. Het huis Rouaansche kaai G 129, welks belangrijk interieur wij boven bespraken, heeft een versierde deur en een alleraardigst bovenlicht met zwaan, ter herinnering aan den naam van het huis, dat reeds in de zeventiende eeuw als „de witte zwaen" bekend staat (afb. 64).

Bijzonder rijk bewerkt is het bovenlicht van het huis Singelstraat N 191, uit 1744 dateerend, met breede zijlichten (afb. 65). Vermelding verdienen ook het bovenlicht Gortstraat I 326 met bloemenmand, van c. 1725, en Lange Delft I 24, uit het laatste kwart der achttiende eeuw. Fraaie deuren met gesneden kalf in den stijl Louis XV zijn nog vrij talrijk bewaard; als enkele der belangrijkste mogen nog worden genoemd die in de huizen Langeviele K 378, Segeerstraat H 107, Rouaansche kaai G 127 en Lange Burg C 97. Uit het laatste kwart der achttiende eeuw dateeren de deuren van het huis aan de Haringplaats F 57 en de gesneden winkeldeuren Dam G 29; deuren met Mercuriuskop van omstreeks 1800 heeft men Balans D 4 en Lange Delft I 32.

Talrijk ook zijn nog de huizen met kroonlijsten, die met consoles of triglyphen of met een jaartal zijn versierd; de Voorloopige lijst noemt er ruim 150 [2]). De consoles, waarvoor in de zeventiende eeuw meest schalksche koppen hadden gediend [3]), doch een enkele maal ook acanthus (zie afb. 68), bestaan in de achttiende eeuw met een enkele uitzondering, waarbij veel stemmiger gesneden koppen worden gebezigd — o.a. aan Steenrots en huis Korte Noordstraat E 15 — uit gestileerd bladornament [4]). Van jaartal, aangebracht in Romeinsche of Arabische cijfers, is het oudste betrouwbare voorbeeld uit 1710; in 1789 komt deze wijze van dateering het laatst voor. Ook de naam

1) Behalve de hier behandelde zijn nog tal van portieken, evenals bovenlichten, bewaard.

2) Zie Voorloopige lijst VI p. 170 vlg.

3) De belangrijkste zijn: Nederstraat O 196, 199; St.-Pieterstraat A 69; achterhuis van de Griffioen, Seissingel R 237; Vlasmarkt K 154.

4) Van de consoles aan den gevel Koestraat K 291 is de middelste versierd met een lelie.

van het huis wordt meermalen door vermelding in de kroonlijst aangeduid: *Neptunus* (Rouaansche kaai G 121), *Londe boot* (Houtkaai H 121), *Noordzee* (Houtkaai H 113), *den berg Etna* (Korte Delft G 7) en enkele andere. Ook meer indirect, door het aanbrengen van een voorwerp, werd in dien tijd ter vervanging van gevelsteenen zoowel de naam in beeld gebracht als de kroonlijst versierd. Hiervan zijn een twaalftal voorbeelden bewaard. Het dierenrijk leverde hierbij een beer (Wal A 5), een hennetje (Gortstraat K 33), een haan (Houtkaai H 112) en een vampyr (Nieuwe Haven I 103); het plantenrijk een appel (Lange Delft B 151) en een pijnappel (Londensche kaai H 54). Verder nog een scepter (Segeerstraat H 70), een hamer (Korte Breestraat O 174) een ster (Korte Delft F 24) en een ploeg (Langeviele K 214). In de kroonlijst van een huis in de Gravenstraat I 287 ziet men een vrouwenfiguur, de Hoop voorstellend. Ten slotte op Houtkaai H 120 het *Rense wijnvat* van 1784, niet oneigenaardig in een stad, die wel niet aan den Rijnschen, maar dan toch om den wijnhandel een niet gering deel van haar vroegeren bloei dankte.

ANKERS EN GEVELSTEENEN

CONSTRUCTIEF niet zonder beteekenis, dienden de ankers in vroeger tijd mede tot versiering van den gevel. Het aantal der te Middelburg bewaarde is niet overweldigend; slechts 26 huizen zijn nog met een of meer dezer overblijfselen van oude smeedkunst getooid. De oudste zijn wel de vijf ankers aan het laat-Gothische huis in de St.-Pieterstraat (afb. 3); iets jonger de fraaie boogankers aan het huis Dam G 58, evenals de elegant bewerkte zestien ankers aan het hoekhuis Houtkaai-Segeerstraat H 109 (afb. 69 nos. 1 en 2 van links). Ook het anker aan het huis Noordweg S 215 (afb. 69 no. 3) biedt een aardig staal van zeventiende-eeuwsche smeedkunst. Harp- en boogankers (nos. 4-7) komen het meest voor; ook enkele bloem- of lelie-ankers zijn bewaard. Het belangrijkste zijn wel de acht fraaie ankers, die zijn ingericht als standaards voor flambouwen, aangebracht aan het huis Heerenstraat H 149 (afb. 68) [1]).

Dienden sierankers mede tot verfraaiïng, jaarankers houden, als gevelsteenen en opschrift in kroonlijst, de herinnering aan het ontstaan van het huis levendig. Hiervan zijn dertien voorbeelden bewaard; de oudste dateert van 15.0, de jongste van de zestiger jaren der achttiende eeuw.

Ook gevelsteenen hadden een tweeledige bestemming. Eensdeels dienden zij, gelijk onze wijknummers, om een huis van andere te kunnen onderscheiden; anderdeels dragen zij, fraai uitgevoerd als zij vaak zijn, niet weinig tot verlevendiging en verfraaiïng van den gevel bij. De eerste eigenschap heeft den folkloristen heel wat stof tot bespiegeling gegeven [2]); ons boezemt hier slechts hun bouwkundige waarde belang in. Van de vele honderden gevelsteenen, die in vroeger eeuwen in de gevels hebben gezeten, is nog slechts een honderdtal over. Daarvan zijn 67 nog aan huizen aanwezig; de oudste is een roos met jaartal 1587 (Oude Kerkstraat B 96), de jongste een steen met een wijze vermaning uit 1794 (Spuibrug F 82[a]). De stedelijke oudheidkamer ten raadhuize bewaart er 23, die zijn uitgebroken, maar zoo tenminste behouden zijn; ook het museum van het Zeeuwsch Genoot-

1) Zie ook afb. 19, 20, met eenvoudige ankers.

2) Voor een uitvoerig overzicht der gevelsteenen naar dit gezichtspunt, zie Middelburgsche Courant van 7 Jan. 1922; zie ook Voorloopige lijst VI p. 181.

schap der Wetenschappen bevat enkele Middelburgsche steenen. Daarnaast zijn nog een veertiental eenvoudige jaarsteentjes in verschillende gevels; de oudste dateert van 1594, de jongste van 1728 [1]).

Het is misschien niet toevallig, dat juist de belangrijkste voorbeelden van steenhouwerskunst op het museum worden bewaard en slechts enkele fraaie gevelsteenen nog aan de huizen aanwezig zijn. De mooiste der steenen, ten raadhuize bewaard, is het gezicht op Bergen-op-Zoom, afkomstig uit het huis van dien naam Dam N 7 (afb. 66); ook het gezicht op La Rochelle, uit Molstraat N 22, is goed gehouwen. Zij danken ongetwijfeld hun ontstaan aan de relaties van den bouwheer met die steden, als schipper of als koopman. In beeld brengen van 's mans bedrijf komt als onderwerp voor een gevelsteen vaak voor. Het belangrijkst in deze categorie zijn wel de bovengenoemde bas-reliefs in den Steenrots (afb. 7-11). Maar ook de Vrijman (afb. 70), afgebeeld midden in zijn werk, is niet zonder bekoring, evenals die iets oudere kuiper van 1655, geflankeerd door de attributen van zijn ambacht (afb. 67). Forsch gehouwen wapens van Schotland (Wal B 43) en van Hulst (St.-Pieterstraat A 69) brengen mede relaties met bepaalde streken of plaatsen in beeld. De voorbeelden, aan het dierenrijk ontleend, munten over het algemeen niet uit door artistieke bewerking. Een uitzondering mag echter worden gemaakt voor een fraaie, in kleuren uitgevoerde, haan, den Ingelsche crayert genoemd, geflankeerd door de wapens van Zeeland en Vlissingen [2]), waarboven jaartal (1638) en in cartouche: *Met Christo rijck in als*, een zinspeling op den naam van den bouwheer, Rijckhals, de grootvader van den begaafden landschapschilder. Ook een kemel, afkomstig uit Lange Noordstraat C 32, thans ten raadhuize bewaard, is niet onverdienstelijk in zandsteen uitgevoerd. Hetzelfde kan worden gezegd van de boom in St.-Pieterstraat F 42, hier voor eenige jaren van Oude Kerkstraat B 83 overgebracht. Ook de roode toren van 1622 (Markt K 163) verdient vermelding. Een aardig engeltje (Belinkstraat G 192) en een naakt vrouwenbeeldje met sluier, de Fortuin voorstellend (Gravenstraat I 280), zijn goed gemodelleerd; een schalksche Bacchus met druiventros en kelk, ten raadhuize bewaard, mag als Dritte im Bunde hierbij ten slotte worden genoemd. —

1) Van cartouches met: anno en het stichtingsjaar zijn een twaalftal bewaard.
2) Van cartouches met wapens van Zeeland en Middelburg zijn nog een zestal bewaard.

AFBEELDINGEN

1. Houten gevel, XVde eeuw. In den tuin van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.

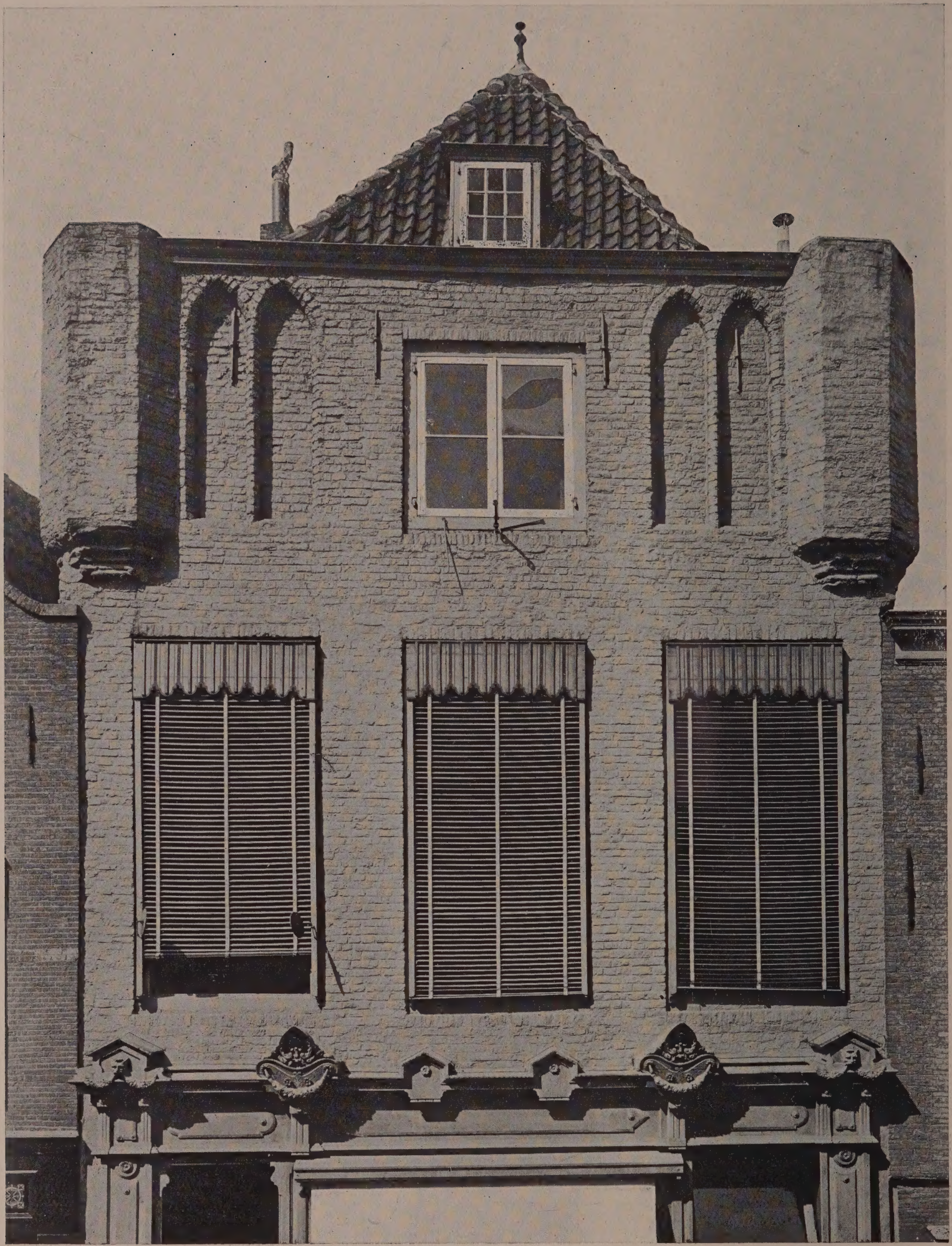

2. Huis „Rosenburch", XVde eeuw, Lange Delft B 116.

3-4. No. 3. Laat-gothische gevel, XVIde eeuw, St. Pieterstraat A 75.
No. 4. Renaissancegevel, c. 1600, Wal B 49.

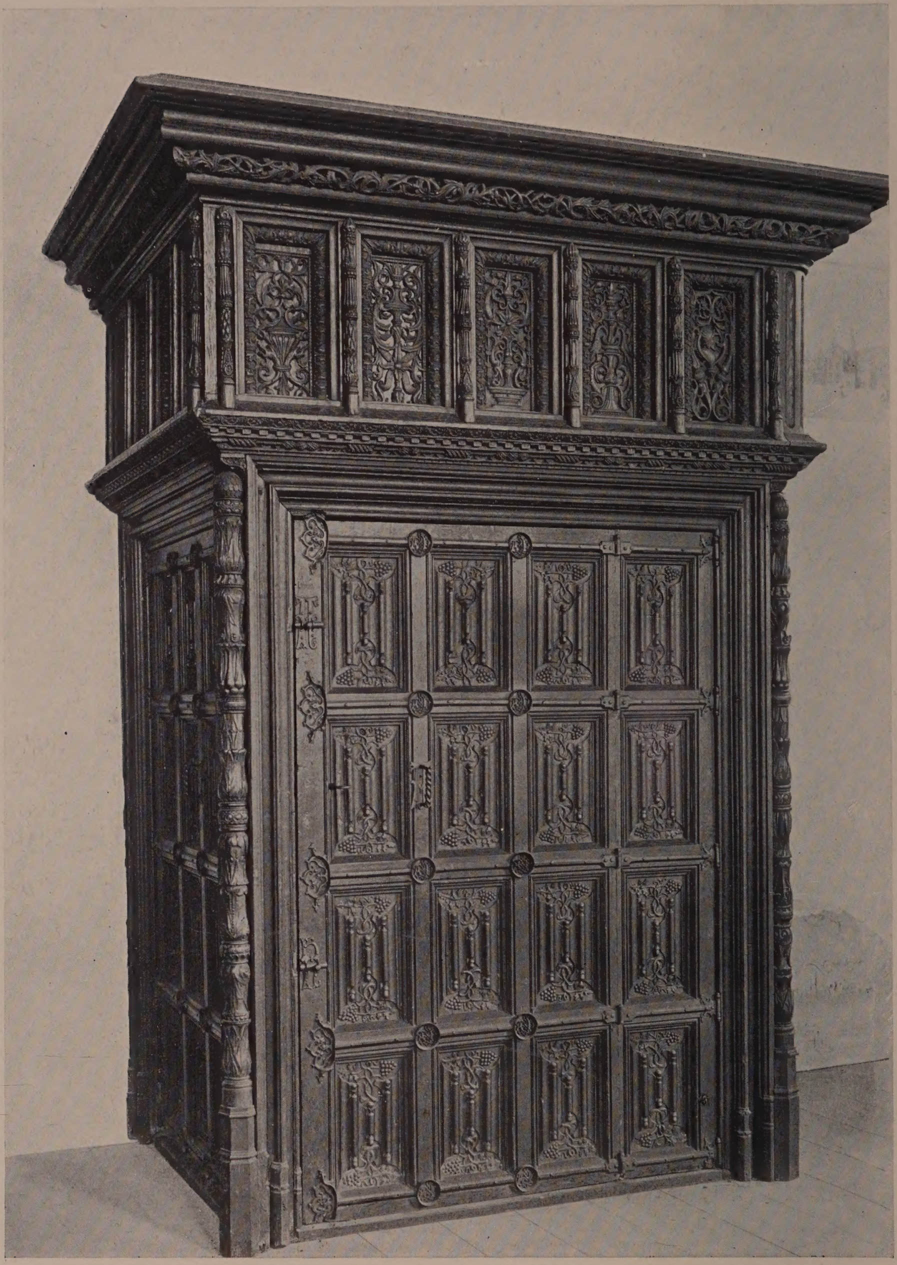

5. Renaissance-tochtportaal, c. 1520, Oudheidkamer Stadhuis.

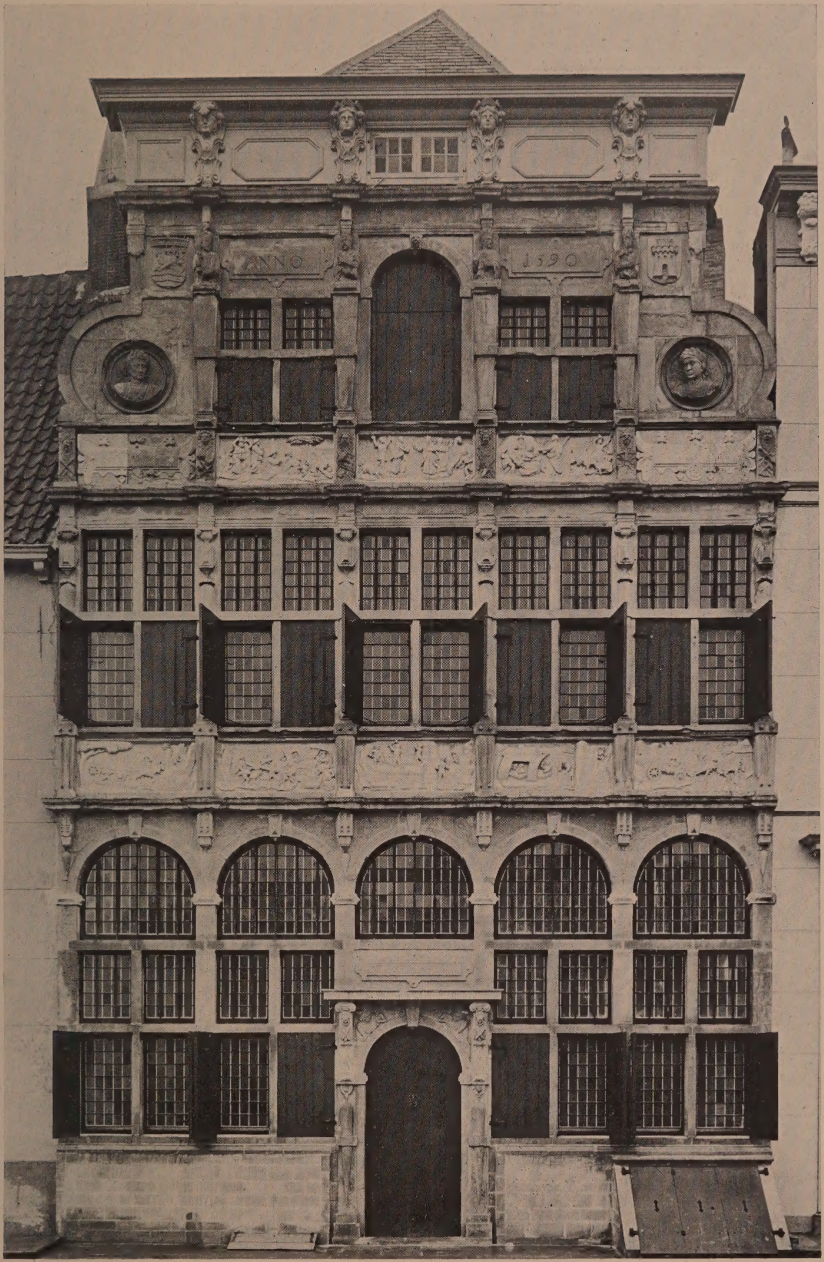

6. „In de Steenrotse", 1590, Dwarskaai G 112.

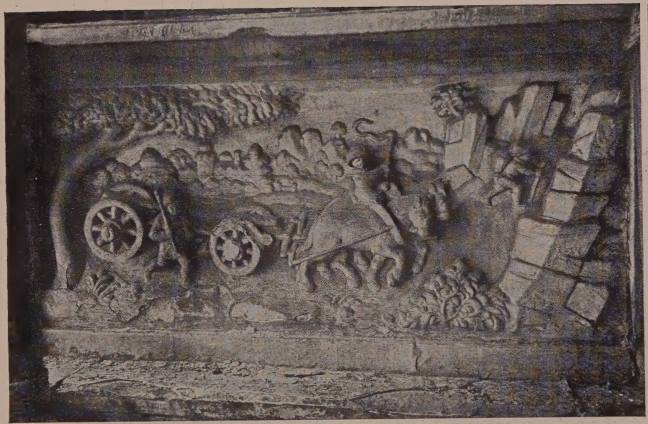

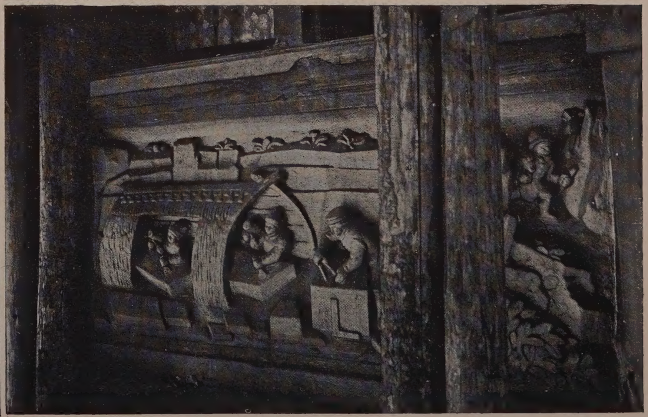

7-10. Bas-reliefs van de Steenrots, Dwarskaai G 112.

11-14. Bas-reliefs van de Steenrots, Dwarskaai G 112.

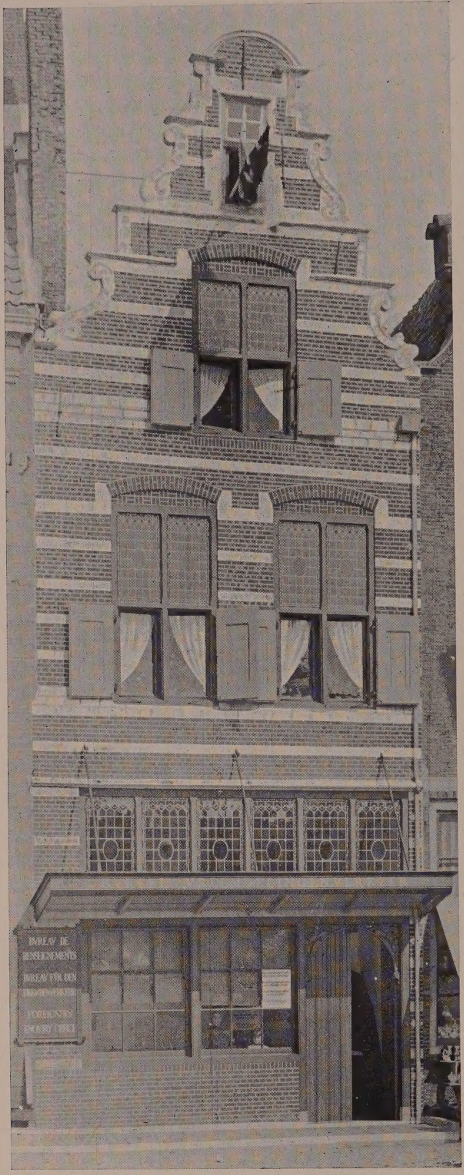

15-16. Renaissance-gevels. No. 15. Gevel begin XVIIde eeuw, Markt I 15.
No. 16. „De gulden Sonne", 1635, Lange Delft H 3.

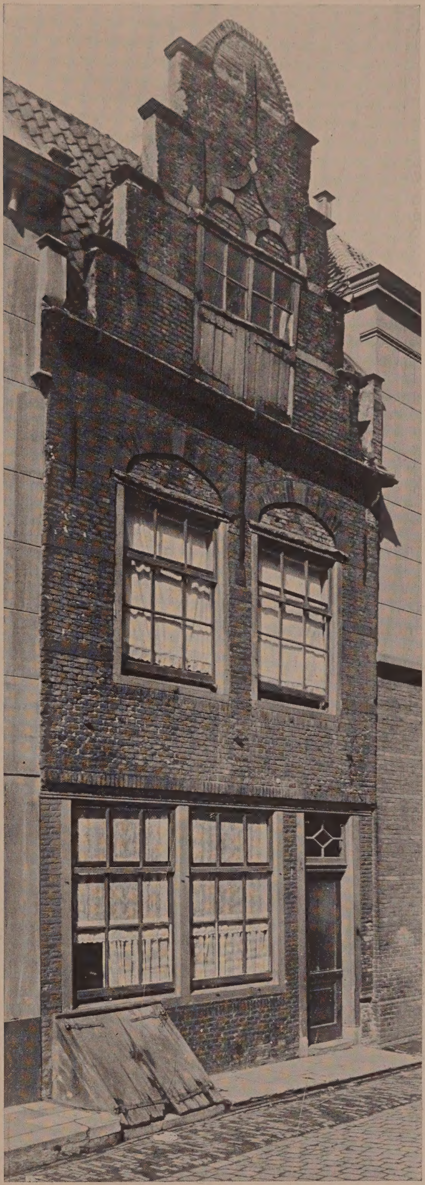

17-18. Trapgevels, tweede kwart XVIIde eeuw. No. 17. Brakstraat O 274.
No. 18. Kapoenstraat B 34.

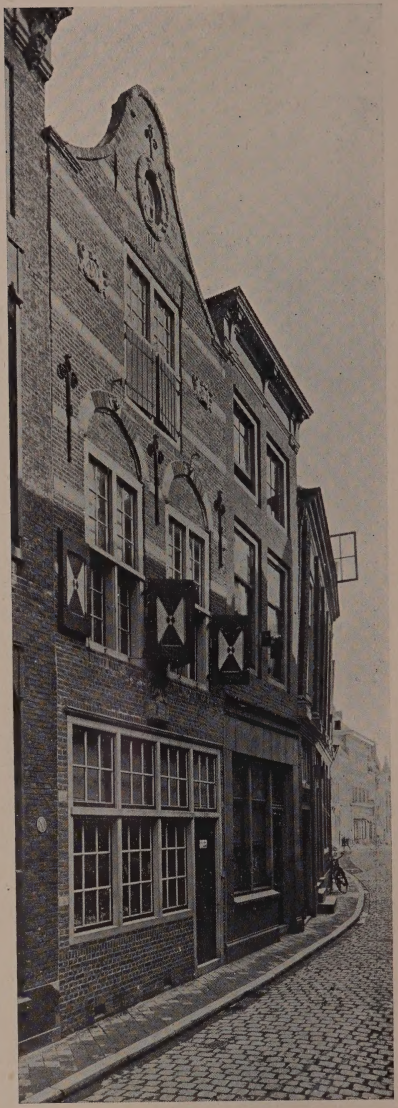

19-20. No. 19. Trapgevel, tweede kwart XVIIde eeuw, Vlasmarkt L 16.
No. 20. „De Vrijman", 1660, Giststraat F 183.

21. Pilastergevel, c. 1650, Dam F 147.

22. Trap, eerste kwart XVIIIde eeuw, Dam F 147.

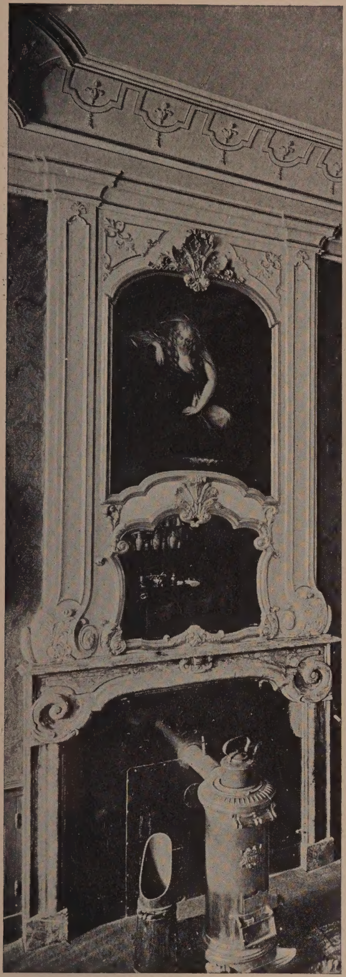

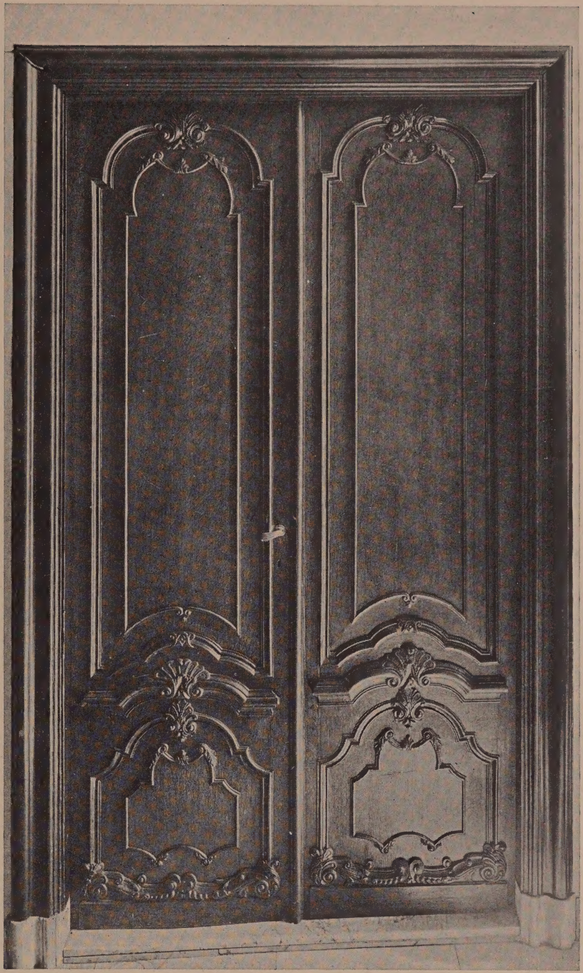

23-24. Schoorsteen en deur, Louis XIV, eerste kwart XVIIIde eeuw, Dam F 147.

25. „De Globe", c. 1661, Rotterdamsche Kaai O 244.

26-27. Buiten- en binnenpoortje van „de Globe”, c. 1661, Rotterdamsche Kaai O 244.

28. Pilastergevel, 1665, Vlasmarkt K 145.

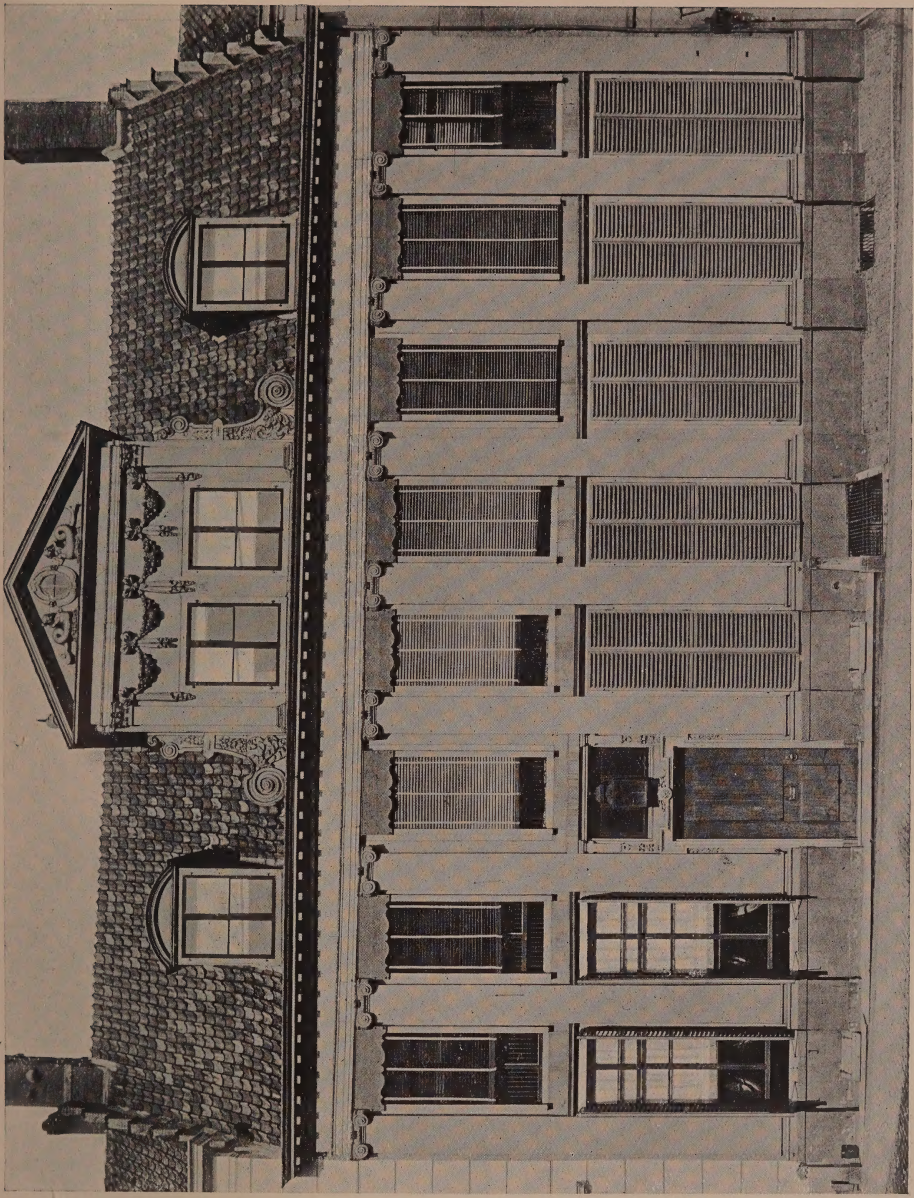

29. Pilastergevel, c. 1670, Balans D 6.

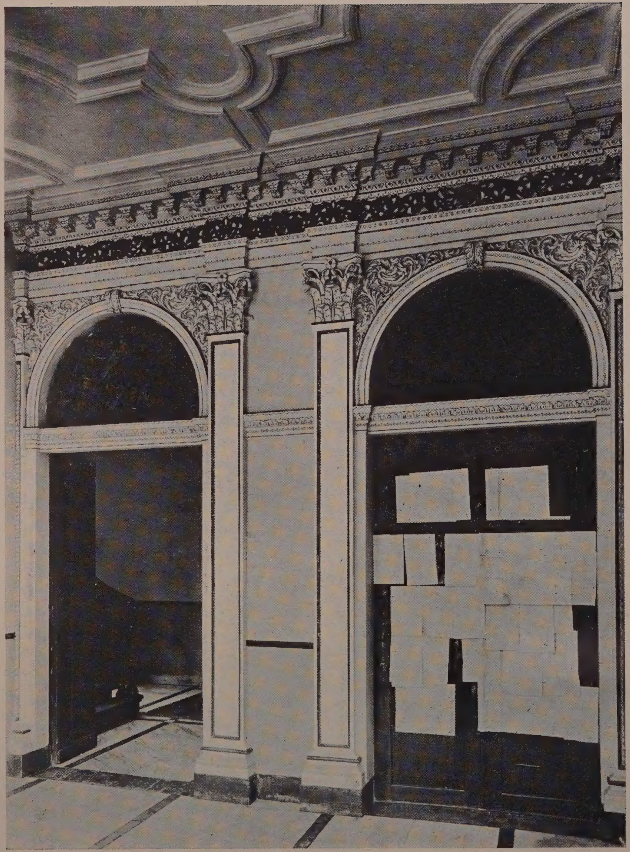

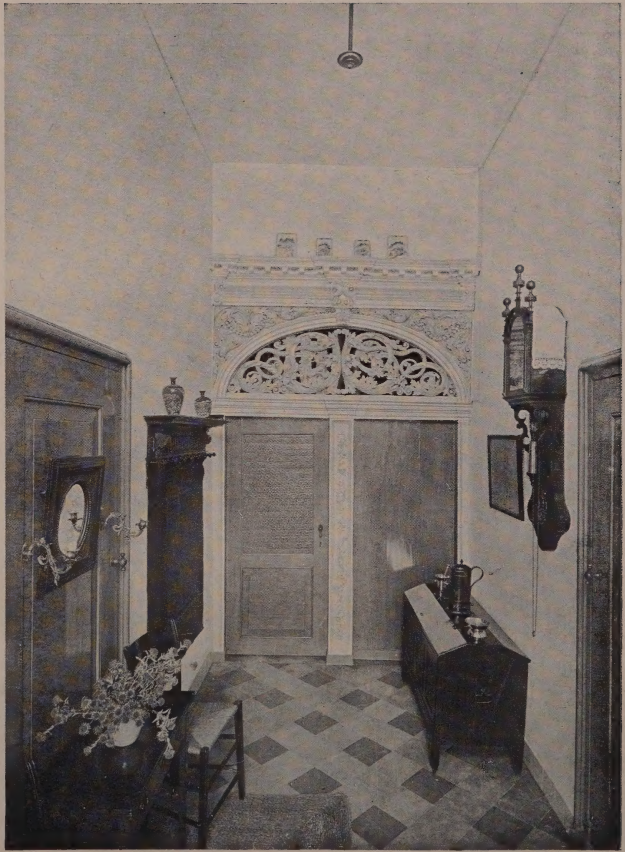

30-31. No. 30. Portiek, c. 1670, Balans D 6. No. 31. Portiek, c. 1700, Londensche Kaai H 65.

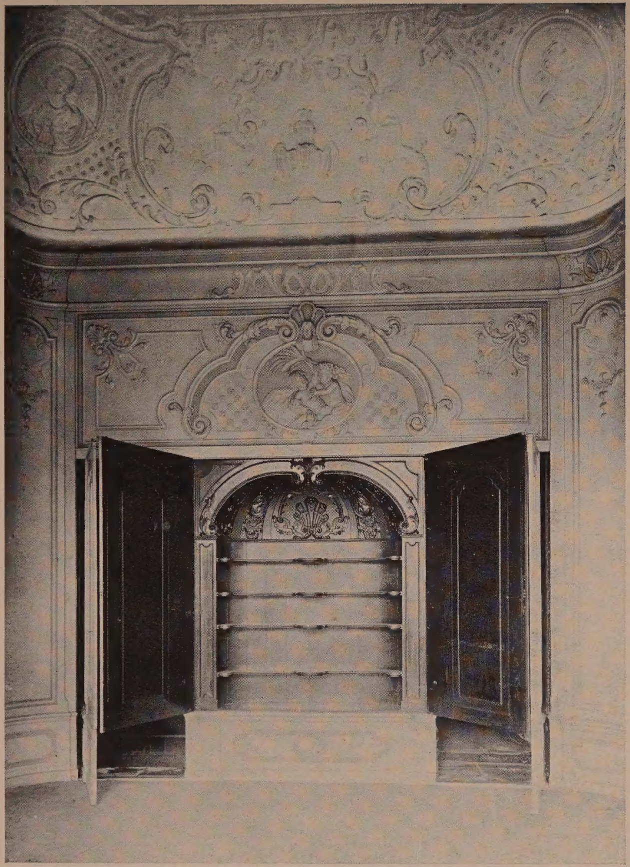

32-33. Buffetkast, schoorsteen en plafond, c. 1700, Lange Giststraat F 173.

34. „Het Wijnkoopershuis", 1723, Dam G 96.

35. Gevel, c. 1730, Koepoortstraat N 29.

36-37. Portiek en Schoorsteen, c. 1730, Koepoortstraat N 29.

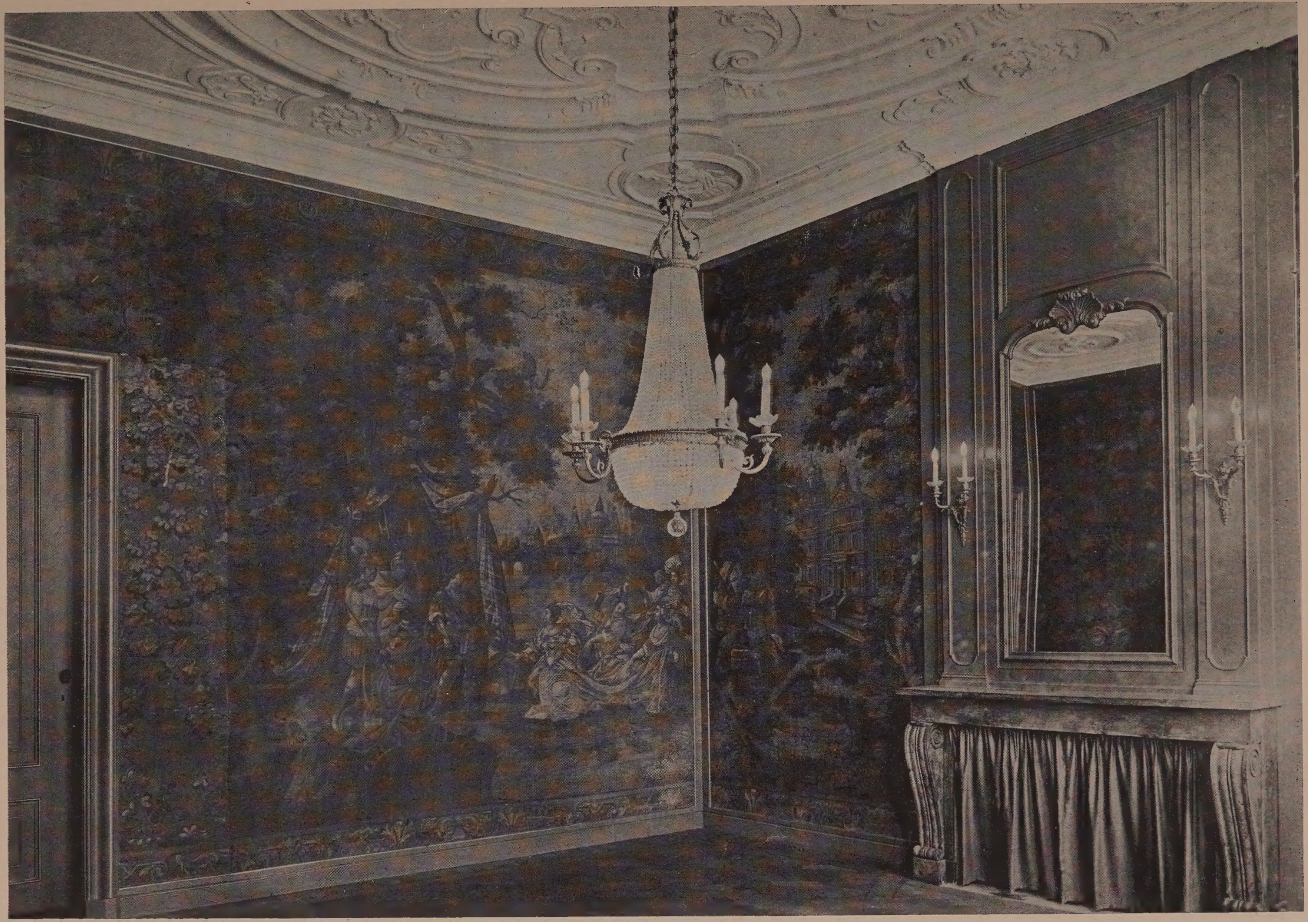

38. Voorkamer, c. 1730, Koepoortstraat N 29.

39. Betimmering achterzaal, c. 1730, Koepoortstraat N 29.

40. Gevel, 1733, Lange Delft H 12.

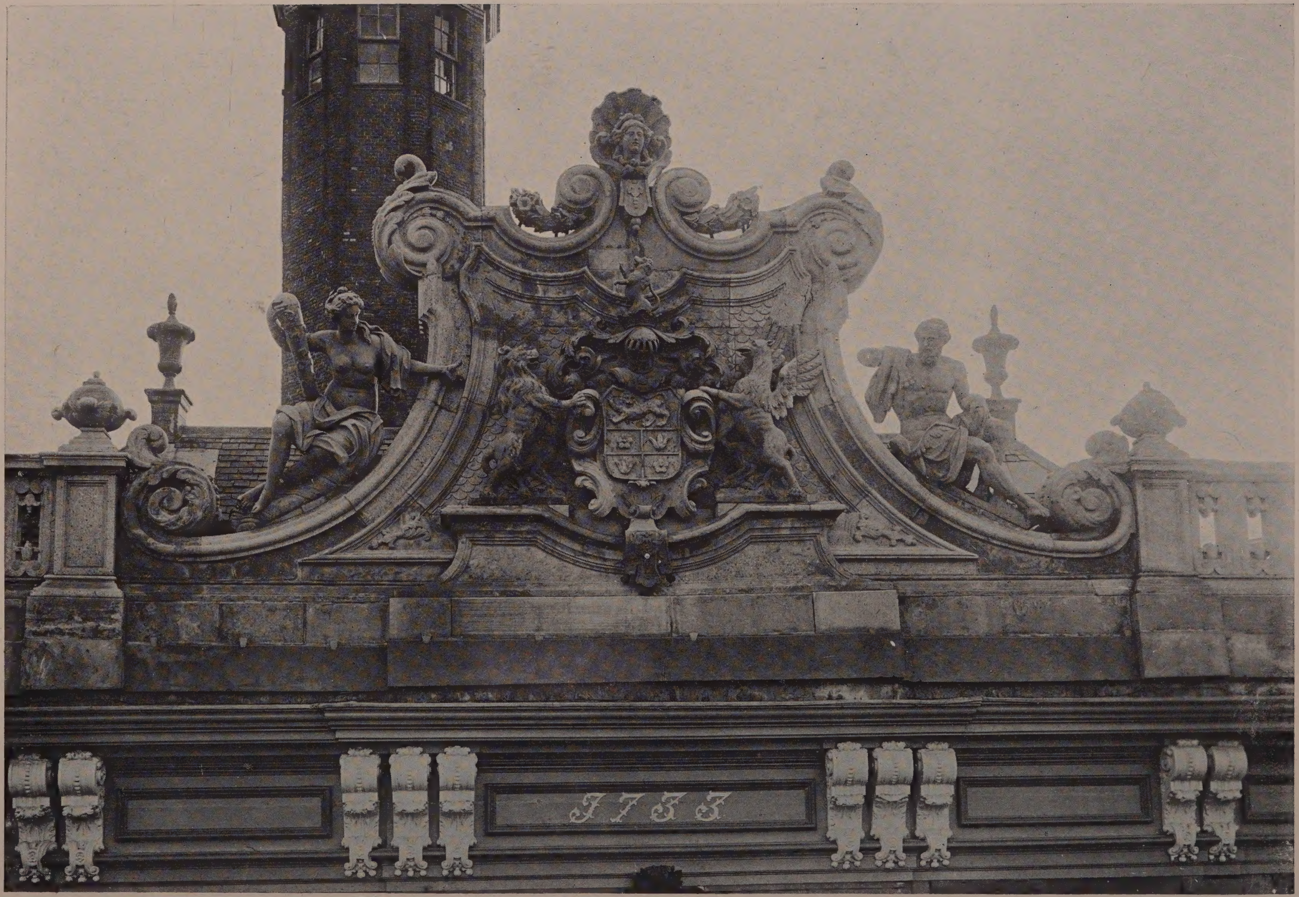

41. Attiek gevel, 1733, Lange Delft H 12.

42. „Het Observatorium", 1736, Molenwater E 51.

43-44. Trap, Louis XV, 1747, Lange Delft I 33.

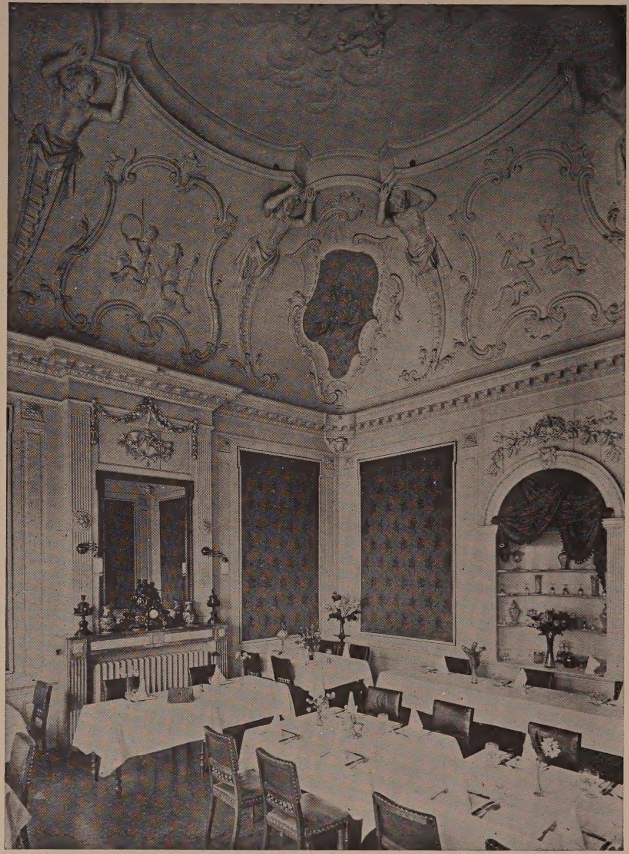

45-46. Zaal Louis XVI, Lange Delft I 33.

47. Gevel, 1747, Lange Delft I 33.

48. Gevel, tweede kwart XVIIIde eeuw, Gortstraat K 19.

49. Gang met Régence-stucwerk, Gortstraat K 19.

50. Achterkamer, tweede kwart XVIIIde eeuw, Gortstraat K 19.

51. Gevel, tweede kwart XVIIIde eeuw, Dwarskaai G 108.

52. Gevel, tweede kwart XVIIIde eeuw, Rotterdamsche Kaai O 241.

53. Gevel, c. 1755, Gortstraat K 23.

54. Vestibule, c. 1755, Gortstraat K 23.

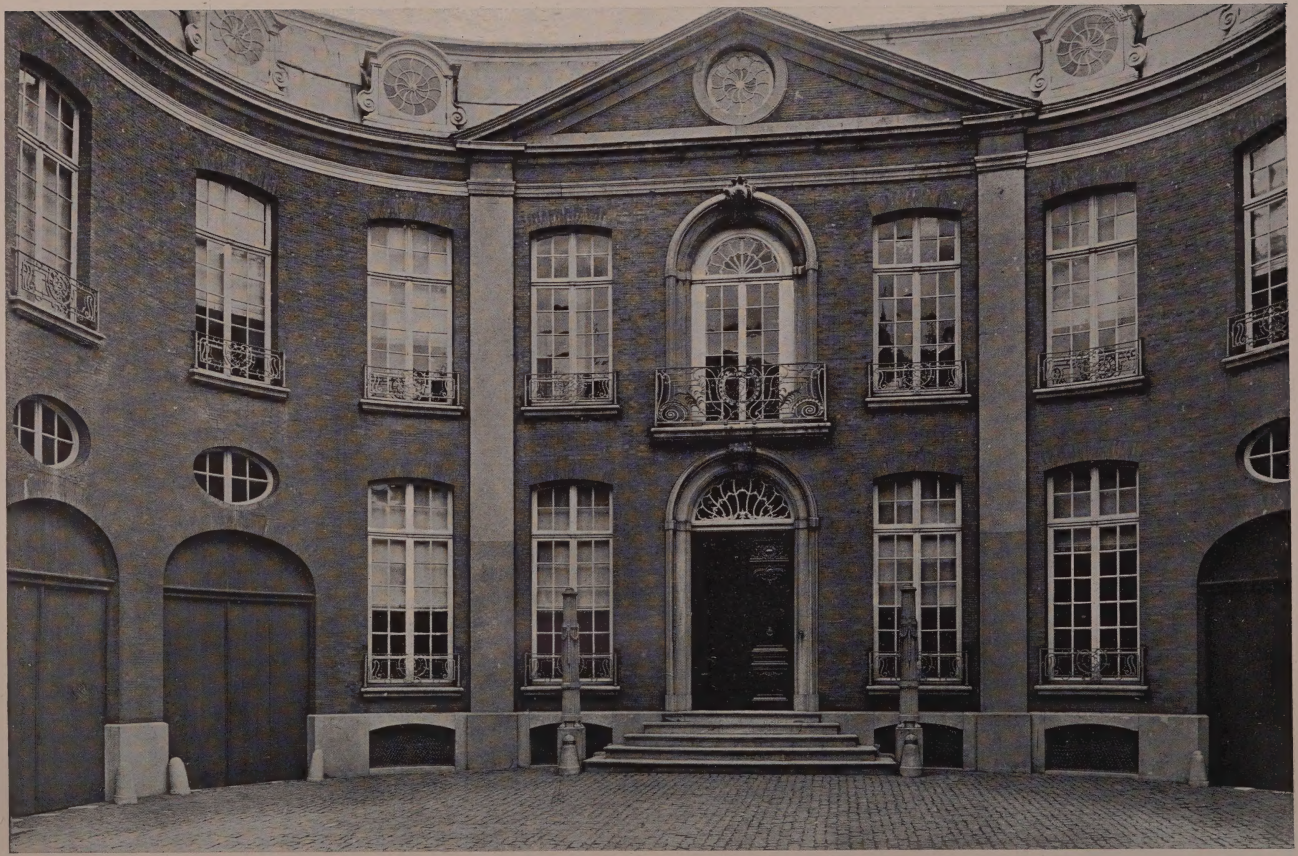

55. Gevel Louis XV, 1765, Hofplein D 73.

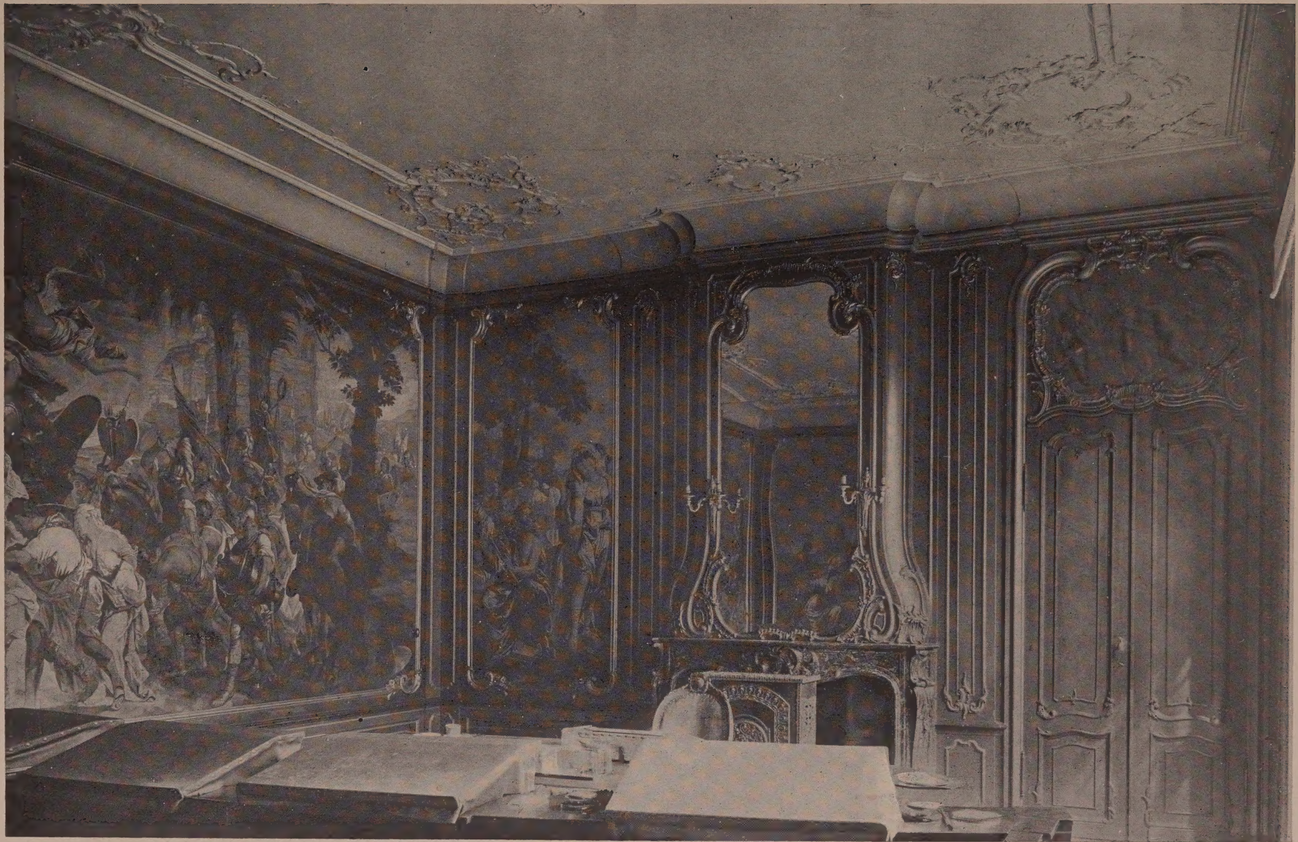

56. Zaal Louis XV, 1765, Hofplein D 73.

57-58. No. 57. Detail gevel, c. 1765, Wagenaarstraat E 285. No. 58, Gevel, 1785, Londensche Kaai H 65.

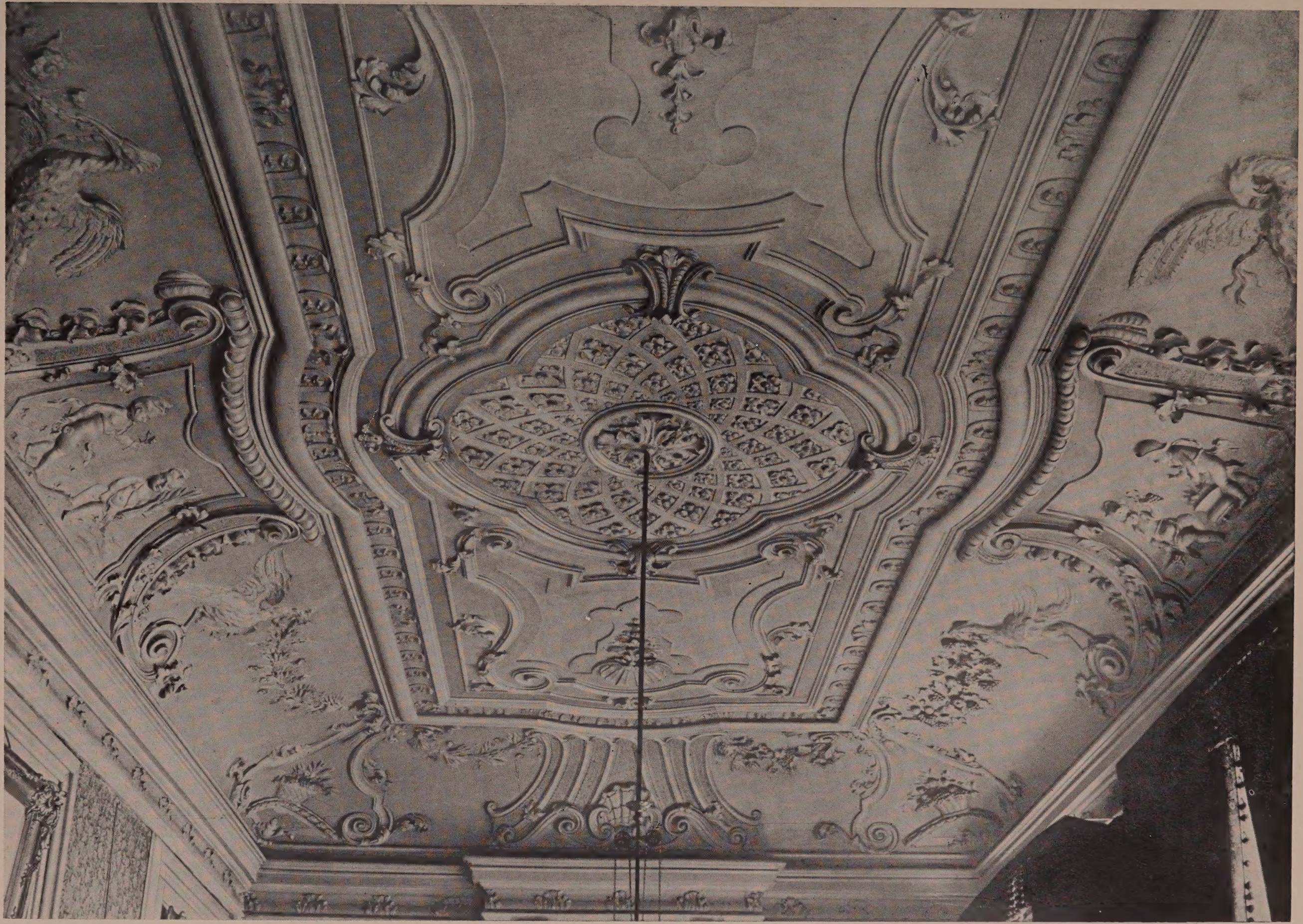

59. Plafond, derde kwart XVIIIde eeuw, Wagenaarstraat E 285.

60. Gevel Louis XVI, c. 1785, Wagenaarstraat D 84.

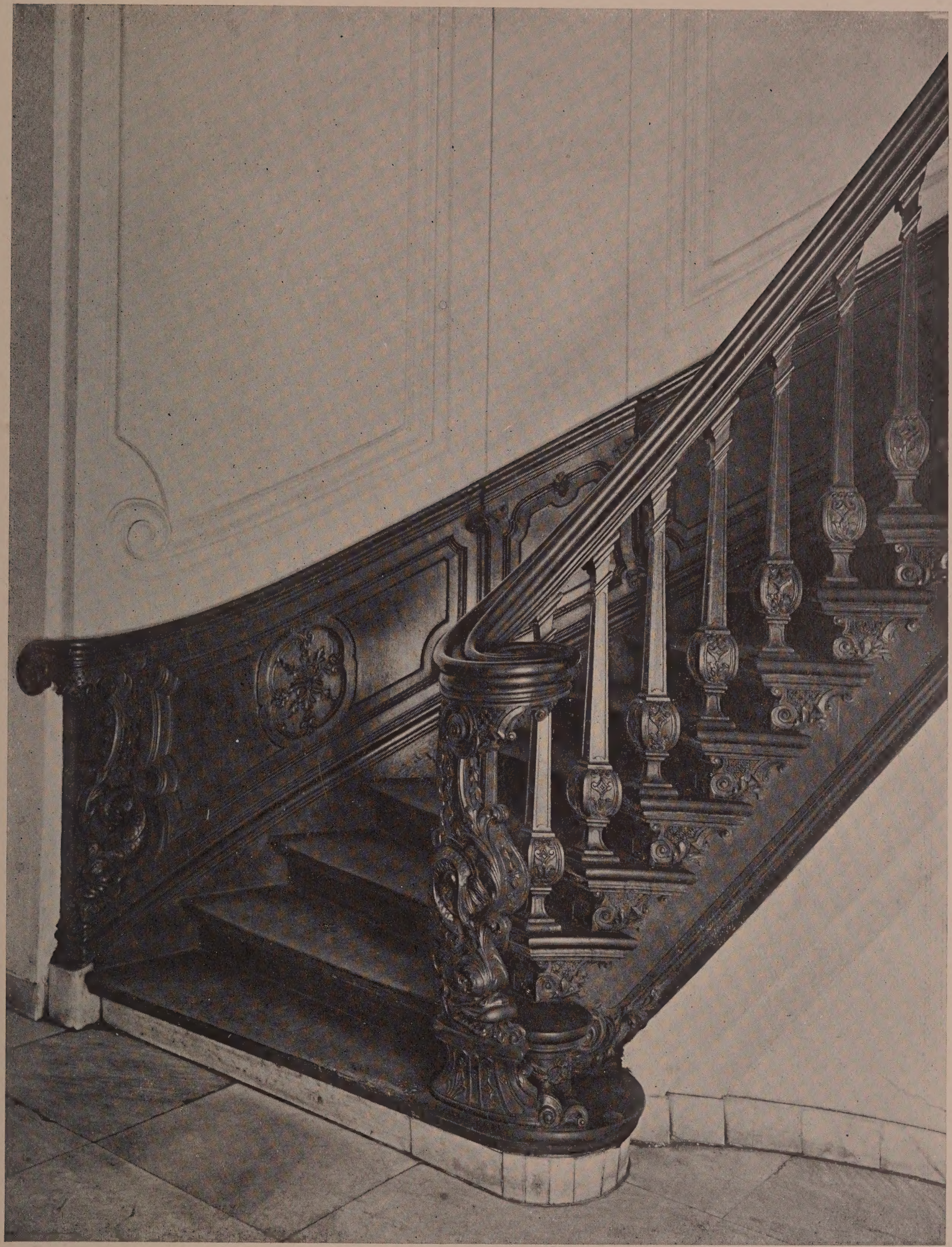

61. Trap, 1732, Lange Noordstraat L 132.

62. Gevel, eind XVIIIde eeuw, Lange Noordstraat C 26.

63. Gevel, 1825, Lange Noordstraat L 127.

64-65. Deuromlijstingen. No. 64, c. 1730, Rouaansche Kaai G 129. No. 65, 1744, Singelstraat N 179.

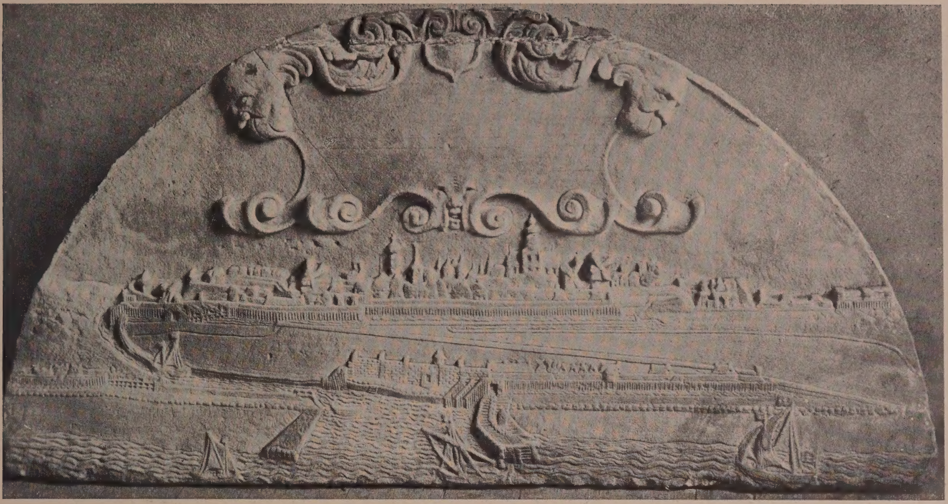

66-67. Gevelsteenen. No. 66. Gevelsteen Bergen-op-Zoom, Oudheidkamer Stadhuis.
No. 67. Drie gevelsteenen De Kuper, 1655, Molenwater N 48.

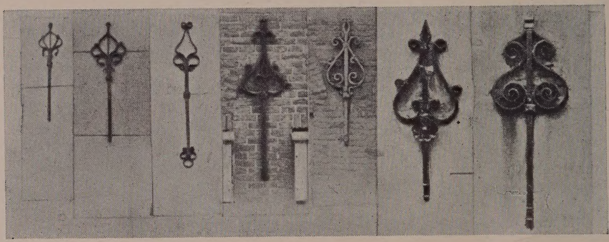

68-70. No. 68 en 69. Consoles en sierankers XVIIde eeuw. No. 70. Gevelsteen De Vrijman, 1660, Giststraat F 183.

5—

HERMAN VAN DER KLOOT MEIJBURG
BOUWKUNST IN DE STAD EN OP HET LAND. 2e vermeerderde druk. Met 424 afbeeldingen naar foto's. De eerste druk werd uitgegeven met steun van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Ingenaaid f 3.90, gebonden f 5.50.

ONZE OUDE BOERENHUIZEN. 3e herziene en vermeerderde druk. Negentig schetsen van oude boerenhuizen in Nederland met bijschriften. Prijs f 3.90, gebonden f 5.50.

ONZE OUDE DORPSKERKEN. Tachtig schetsen van oude dorpskerken in Nederland. Met bijschriften. Tweede herziene druk. Prijs f 4.90, gebonden f 6.90.

Dr. J. J. DE GELDER
HONDERD TEEKENINGEN VAN OUDE MEESTERS, in het Prentenkabinet der Rijks-Universiteit te Leiden. Uitgezocht en voorzien van een beschrijving door J. J. de Gelder, conservator der verzameling. Prijs f 7.90, geb. f 9.75. De prenten los, eenzijdig gedrukt, met den tekst in portef. f 12.50. Formaat 19 bij 25 c.M. Onderschriften in 4 talen.

„Het is een vreugde, de schoone platenreeks te doorbladeren en het oog te laten gaan over de rijpe en rustige kunst, die de oude meesters hebben voortgebracht".
Algemeen Handelsblad.

BARTHOLOMEUS VAN DER HELST. Een studie van zijn werk, zijn levensgeschiedenis, een beschrijvende catalogus van zijn oeuvre, een register en 41 afbeeldingen naar schilderijen. Uitgegeven met steun van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. 4⁰ formaat. Prijs f 30.—, gebonden in linnen met goudstempel f 34.—.

DR. F. ADAMA VAN SCHELTEMA
ÜBER DIE ENTWICKLUNG DER ABENDMAHLSDARSTELLUNG von der Byzantinischen Mosaikkunst bis zur Niederländischen Malerei des 17 Jahrhunderts. 4⁰ formaat, VIII + 184 bladz. met 21 Afbeeldingen in lichtdruk. Prijs ingenaaid f 9.—.

C. S. ADAMA VAN SCHELTEMA
ITALIË. Indrukken en gedachten. Een causerie. Met 23 afbeeldingen buiten den tekst. Prijs f 4.90, geb. f 6.50.

KUNSTENAAR EN SAMENLEVING. De plaats van den kunstenaar in zijn volk en zijn tijd van 500 v. Chr. tot op onze dagen. Met zes houtsneden van B. Essers. Prijs f 8.50, gebonden in linnen met goudstempel van S. H. de Roos f 10.50.

GETTY CENTER LIBRARY
3 3125 00720 3108

BIJ W. L. & J. BRUSSE IS MEDE VERSCHENEN:

DR. H. P. BERLAGE

INLEIDING TOT DE KENNIS VAN DE ONTWIKKELING DER TOEGEPASTE KUNST. Een cultuurstudie van dezen tijd. Vijf voordrachten gehouden voor de studenten der Nederlandsche Handelshoogeschool te Rotterdam. Met vele illustraties naar fotografieën. Prijs f 4.90, in linnen stempelband f 6.25.

STUDIES OVER BOUWKUNST, STIJL EN SAMENLEVING. Met 22 teekeningen. 2e vermeerderde druk. Prijs f 4.90, gebonden f 6.50.

ONTWERP VAN HET HOFPLEIN TE ROTTERDAM. Een plattegrond, afbeeldingen van de teekeningen en een bijschrift door Dr. H. P. Berlage. Prijs f 2.50.

SCHOONHEID IN SAMENLEVING. Met teekeningen van den bouwmeester. Bandstempel van A. C. Strasser-Berlage. Prijs f 4.90, gebonden f 6.50.

NORMALISATIE IN WONINGBOUW. Voordracht gehouden door Dr. H. P. Berlage met 30 afbeeldingen en het præadvies uitgebracht door Ir. J. van der Waerden voor het woningcongres in Februari 1918 te Amsterdam. Prijs f 1.25 ingenaaid.

HET PANTHEON DER MENSCHHEID. Afbeeldingen der Ontwerpen. Met een Bijschrift in Verzen door Henriette Roland Holst. 2e druk. Prijs ingenaaid f 1.60.

AMERIKAANSCHE REISHERINNERINGEN. Met 15 afb. Prijs f 1.75, geb. f 3.25.

EEN DRIETAL LEZINGEN IN AMERIKA GEHOUDEN. Prijs f 0.90.

BESCHOUWINGEN OVER BOUWKUNST EN HARE ONTWIKKELING. Versierd met teekeningen. Prijs f 3.50, gebonden f 5.—.

GRUNDLAGEN UND ENTWICKLUNG DER ARCHITEKTUR. Vier Vorträge gehalten im Kunstgewerbe Museum zu Zürich von H. P. Berlage. Met 29 Abbildungen. Prijs f 3.—, gebonden f 4.50.

OVER STIJL IN BOUW- EN MEUBELKUNST. Met 38 reproducties naar teekeningen van den schrijver en 50 illustraties naar fotografieën. Vierde verbeterde druk. Prijs f 4.90, gebonden f 6.50.

De verschijning van deze geschriften van den wijsgeerig aangelegden bouwmeester is een bijzondere gebeurtenis in onze bouwkunstwereld . . .
. . . „wij weten dat wij hier te doen hebben met den arbeid van een zoeker naar waarheid, van een bouwmeester, die zich rekenschap geven wil van zijn doen, die wil trachten, zijn kunst en zijn tijd te begrijpen in hun onderling verband. Voor zichzelf wil hij dit, maar hij wil ook anderen, die in hetzelfde geval verkeeren, hij wil de bouwkunst dienen . . . de zaden, die deze Nederlandsche zaaier uitstrooit, zullen ongetwijfeld eenmaal vrucht dragen." *De Opmerker.*

DR. H. P. BERLAGE EN ZIJN WERK

door K. P. C. de Bazel, Jan Gratama, Dr. Jan Kalf, J. E. van der Pek, R. N. Roland Holst, J. F. Staal Jr., Dr. Albert Verwey en Prof. Dr. W. Vogelsang. Met een bibliografie der voornaamste geschriften van Dr. H. P. Berlage; een chronologische opgave van Berlage's voornaamste uitgevoerde werken en architectonische ontwerpen; 164 afbeeldingen buiten den tekst; een portret en boekversieringen door S. H. de Roos. Prijs ingenaaid f 22.50, gebonden in linnen met goudstempel f 25.—.

ARBEIDERSWONINGEN IN NEDERLAND. Vijftig met rijkssteun onder leiding van architecten uitgevoerde plannen, met de financieele gegevens. Bijeengebracht door Dr. H. P. Berlage, A. Keppler, W. Kromhout en Jan Wils. Uitgegeven met steun van het Departement van onderwijs, kunsten en wetenschappen. Bandstempel van P. A. H. Hofman. Prijs f 10.—, gebonden f 12.50.